ISSN 0976-8645

JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]

A portal of Sarasvatniketanam

एकोनत्रिंशदङ्के भवतां सर्वेषां मङ्गलाभिनन्दनम्।

www.sarasvatniketanam.org , www.jahnavisanskritejournal.in

मुख्यसम्पादकः	विद्यावाचस्पति-डा.सदानन्दझा
पुनर्वीक्षकाः	डा. पङ्कजमिश्रः, नई दिल्ली , डा. मखलेशकुमारः, पुरी , डा. वी बी ओझा, हिमाचलप्रदेशः, डा विद्वान्-सुमन-आचार्यः, चेन्नै, डा. गीताशुक्ला, लखीमपुरखीरी, डा. अनिलप्रतापगिरिः, पाण्डिच्चेरी, डा. जानकीशरण-आचार्यः, सोमनाथविश्वविद्यालयः, डा. मुकेशकुमारः, देवप्रयागः.
विशिष्टपुनर्वीक्षकाः	Dr. PK Wendabona, Department of Basic Principles, Institute of Indigenous Medicine University of Colombo, Rajagiriya Sri Lanka, डा. गिरिधारी-पण्डा, मिदनापुरम्, डा. ना. वैती सुब्रमणियन्, हिमाचलप्रदेशः.
सम्पादकाः	डा. वी बी ओझा, हिमाचलप्रदेशः, डा. रामसेवकझा, मधुबनी डा. नारायणदत्तः, नई दिल्ली, डा. श्लेषासचिन्द्र, नई दिल्ली, श्री श्रीनाथधरद्विवेदी, हिमाचलप्रदेशः, डा. बिपिनकुमारझा, हिमाचलप्रदेशः
प्रकाशकः	डा. बिपिनकुमारझा
प्रकाशन-सम्पादनसहायकाः	डा. हीरालालदासः, स्वीटीरानी, परिमलमण्डलः, देवव्रतनायकः,
प्रतिनिधयः (लोकार्पणसन्दर्भे)	डा विद्वान् सुमन-आचार्यः- डा विद्वान् सुनील-आचार्यश्च
तकनीकिप्रवन्धनसहायकाः	डा. सुमनदीक्षित, कानपुर , डा. सरिताश्रीवास्तव, लखनऊ , श्री सुमित-आनन्द, दरभंगा, रित्ज़ वेब होस्टिंग, बंगलोर।

सारस्वत-निकेतनाख्या संस्कृतसेवासरणिः पूज्यगुरुपादैः कीर्तिशेषैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **देवानन्दझावर्य्यैः** प्रातस्मरणीयैः स्वनामधन्यैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **तुलानन्दाऽपरनामनारायणझावर्य्यैश्च** उद्घाटिता विद्यावाचस्पत्युपाधिभाक्-सदानन्दझाऽनुगता एषा सरणिः बिपिनझाद्वारा संस्कृतानुरागिसहयोगैः विविधेषु रूपेषु संस्कृतप्रचार-प्रसाराय सन्नद्धा वर्तते तेषु रूपेषु एवायं प्रबन्धः जाह्नवी संस्कृत ई जर्नलनाम्ना विश्वेऽस्मिन् प्रथितः।

JAHNAVI-A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual (Sanskrit, Hindi & English) Journal.

विषयानुक्रमणिका

I	प्रस्फुटम्		
1	सम्पादकीयम्	विद्यावाचस्पतिः डा. सदानन्दझा	मुख्यसम्पादकः
2	प्रकाशकीयम्	डा. बिपिनकुमारझा	प्रकाशकः सम्पादकश्च
II.A	साहित्यानुरागः		
1	कर्मविमर्शः	डा. केशवकुमाररायः (प्र. प्राचार्यः)	लक्ष्मीदेवी शर्राफ-आदर्श-संस्कृतमहाविद्यालयः, कालीराखा, देवघर, झारखण्ड।
2	लब्धं नेत्रनिर्वाणम्	डा. पङ्कज मिश्र (एसोसिएट प्रोफेसर)	सेण्ट स्टीफेंस कालेज, दिल्लीविश्वविद्यालयः
3	Influence of Postmodernism in the Rasagangadhara	Nibedita Banerjee. (Research Scholar) Dr.AnilPratap Giri (Assistant Professor)	Dept. of Sanskrit, Pondicherry University
4	मनुस्मृति के आलोक में दण्ड-विधान	डा. गीताशुक्ला, (एसोसिएट प्रोफेसर)	संस्कृतविभाग , भ. दी. आ. क. स्नातकोत्तर महाविद्यालय, लखीमपुरखीरी, उत्तर-प्रदेश
5	पाणिनीयसूत्राणां तात्पर्यसाधने सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनानि	डा. गिरिधारीपण्डा (सहायकाचार्यः)	स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागः, मिदनापुरमहाविद्यालयः, मिदनापुरम्, पश्चिमबङ्गः
6	ज्योतिश्शास्त्रोक्तनाभसयोगविमर्शः	डा. मुकेशकुमारः, (सहायकाचार्यः)	राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः
7	द्वे विद्ये वेदितव्ये	परिमलमण्डलः (शोधच्छात्रः)	संस्कृतविभाग-पाण्डिच्चेरीविश्वविद्यालयः
8	उपनिषदों में ओङ्कार की उपासना	श्री विवेकशर्मा (सहायकाचार्य)	हिमाचलप्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला
9	व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनम्	डा रविनाथ शुक्ल	श्रीनिकेतनम्, अयोध्या, उत्तरप्रदेश
10	गौतमबुद्धदृष्ट्या दुःखनिरोधः	देबव्रतनाएकः डाँ.अनिलप्रतापगिरिश्च	संस्कृतविभागःपाण्डिच्चेरी-विश्वविद्यालयः
11	वेदेषु सूर्यविज्ञानम्	श्रीब्रजेशकुमारझा, (शोधच्छात्रः)	श्री लालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृत-विद्यापीठम्, नवदेहली
12	भारते सुशासनप्रबन्धनपद्धतये संस्कृतभाषायाः योगदानम्	डा. हीरालालदाशः, (सहायकाचार्यः)	श्रीचन्द्रशेखरसंस्कृतविश्वमहाविद्यालयः, एनाथुर, कांचीपुरम्, तमिलनाडुः।
13	अभिज्ञानशाकुन्तलम् में वात्सल्य योजना	स्वीटी रानी, (शोधच्छात्रा)	वेदव्यास परिसर, बलाहर, हि.प्र.
14	ब्रह्मपुराणे भगवान् जगन्नाथः	डा. मखलेशकुमारः, (सहाचार्यः)	पुराणेतिहासविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि), श्रीसदाशिवपुरीपरिसरः, पुरी
15	मनोरमाशेखरदिशाकौमुदी-मङ्गलसमीक्षणम्।	श्री श्रीनाथधरद्विवेदी (प्राध्यापकः)	राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, बलाहरः, हिमाचलप्रदेशः, वेदव्यासपरिसरः
16	Political aspects in Kalidasa’s Works	Amritava Das	Village & P.O - Atbati, District - East Midnapore, W.B,

प्रस्फुटम्

सम्पादकीयम्

विद्यावाचस्पति डॉ. सदानन्द झा[1]

शिवशिरसि वसन्ती संविदानन्दनीरा
हृदय कलुषपुञ्जं प्रक्षिपन्ती विदूरे
सघन तमसि दिव्यं ज्योतिरालोकयन्ती
प्रसरतु भुवि भव्या जाह्नवी काऽपिधन्या॥

अये आध्यात्मिकगहनचिन्तकाः सुरसरस्वतीसमाराधनतत्परान्तःकरणा विद्वज्जनाः शास्त्रविचार-परिशीलनलब्धादरासहृदया सम्माननीयाः पाठकाः संस्कृतानुरागिणश्च!!

विश्वस्य प्रथमान्तर्जालीयान्ताराष्ट्रियसंस्कृतत्रैमासिक जाह्नव्याः पत्रिकायाः प्रकृतमिममेकोनत्रिंशदङ्कं सहृदयपाठकानां पुरतः समुपस्थापयन् मोमुद्यते मे मनः। सुरभारत्याः प्रचारप्रसार हेतवे जनवरी २०१० ख्रीस्ताब्दात् विशिष्टविदुषां करकमलाभ्यां लोकार्पणपरम्पराऽवच्छिन्ना प्रचलिता वर्तते। एतत्परम्परायां चतुर्थाङ्कस्य कार्यक्रमः संयुक्तराज्यामेरिकास्थिते अटलाण्टानगरेऽपि डा. दीनबन्धुचन्दौरामहाशयेन शतशोविदुषामुपस्थितौ सोल्लासं सम्पादितः इति तु जानन्त्येव शास्त्ररसिकाः।

एतत्क्रमे अस्मदीयपत्रिकाप्रस्तुताङ्कस्य लोकार्पणकार्यक्रमः तमिलनाडूस्थ कर्णाटकसङ्घप्रेक्षागृहे अस्माकं परमसौभाग्यवशात् विविधशास्त्रमर्मज्ञैः कृतभूरिपरिश्रमैः महामहिमराष्ट्राधीशसम्मानितैः डा. वी प्रभञ्जनाचार्यमहोदयैः विविधकार्यक्रमव्यस्तेनापि पत्रिकालोकार्पणकृते कृपानुमतिः प्रदत्तास्ति । एतदर्थं सश्रद्धं कार्तज्ञ्यं विनिवेदयति सकलजाह्नवीपरिवारः।

प्रतिस्पर्द्धात्मके युगे साम्प्रतं नैकाः संस्कृतपत्रिकाः विभिन्नराज्येभ्यः देशेभ्यः विदेशेभ्यश्च अन्तर्जालमाध्यमेन सञ्चालितास्सन्ति। यथा प्रख्यातविदुषा डा. बलदेवानन्दसागरमहाभागेन 'संस्कृतपत्रकारितेतिग्रन्थे सविवरणं समुदीरितमस्ति। किन्तु कृतभूरिपरिश्रमाणां विद्यावृद्धानामनारतशास्त्रचिन्तकानां स्व-स्वविषयमर्मज्ञानां विशिष्टविदुषां साहाय्येन नानाप्रान्तेभ्यः सम्प्रेषितपाण्डित्यपूर्णशोधनिबन्धान् प्राप्य धीरं प्रवहन्ती सहृदयमनांसि सिञ्चन्ती

---

[1] पत्रिकायाः मुख्यसम्पादकः।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17
ISSN 0976-8645

अन्ताराष्ट्रियमानकपत्रिकाप्रतिष्ठां सम्प्राप्ता। विश्वविद्यालयानुदानायोगेनाप्यनुशंसिता च । अस्मदीयेयं पत्रिका नेदानीं यावत् प्रभाविता अपितु शुक्लपक्षीयचन्द्रवत् शनैः शनैः बर्द्धिता स्यादिति मन्ये।

प्रकृताङ्के नीरक्षीरविवेकिभिर्विद्वद्वरैरनुशंसितप्राप्ता आलेखाः पक्षपातशून्यमनसा पञ्चादशाधिकाः सङ्गुम्फिता। यत्र 'कर्मविमर्शः, लब्धं नेत्रनिर्वाणम्, मनुस्मृतौ दण्डविधानम्, उत्तर-आधुनिकतावादस्य रसगंगाधरे प्रभावः, भारतशासनपद्धतये संस्कृतभाषायाः योगदानम्, वेदेषु सूर्यविज्ञानम्, व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमित्यादयः शोधनिबन्धाः शास्त्ररसिकानां सहृदयपाठकानां विशेषेण मनांसि रमयिष्यन्तीति मे द्रढीयान् विश्वासः। समाहितेनापि पत्रिकायां क्वचिद्दोषो भवेत्तर्हि समाधेयो दोषज्ञैः। मुनयोपि भ्राम्यन्तीति का कथा अस्मादृशानां लोचनगोचराणाम्।

अन्ते सारस्वत-यज्ञे कृतभूरिपरिश्रमेभ्यः सकलजाह्नवीपरिवारेभ्यः सविनयं धन्यवादाः समर्प्यन्ते। आशाऽसे जाह्नवीवदेव जाह्नवी सुचिरं सर्वत्र प्रवहन्ती सहृदयजनमानसे शान्तिं सुखं सन्तोषं च प्रयच्छतादिति कामयमानः सादरं निवेद्य विरमत्ययं जनः।

श्रुतिध्वनिमनोहरा मधुरसा शुभा पावनी

स्मृताप्यतनुतापहृत् समवगाहसौख्यप्रदा।

निषेव्यपदपङ्कजा सुकृतमूर्तिमान्याऽमला

समस्तजगतीतले प्रवहतादियं जाह्नवी

विद्वच्चरणचञ्चरीकः

झोपारव्यः सदानन्दः

लखनौरम, विहारः

बुद्धपूर्णिमा

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17
ISSN 0976-8645

प्रकाशकीयम्

डा. बिपिनकुमारझा[2]

यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननन्तो,

ब्रह्माहरश्च नहि वक्तुमलं बलञ्च।

सा चण्डिकाऽखिलजगत्परिपालनाय,

नाशाय चाशुभभयस्य मतिं करोतु॥

सर्वोऽपि राष्ट्रसमुदायः इदानीं भारतवर्षस्य अप्रतिहतविकासगतिं विलोक्य आश्चर्यपारावारे निमग्नोऽस्ति। जी-एस-९ वाहकविमानस्य सफलप्रयोगेण को वा न देशः आश्चर्यमनुभवति । इमाः घटना भारतीयानां चेतः प्रसादयन्ति। किन्तु अस्मिन्नेव क्रमे काश्चन घटनाः हृदयं विदारयन्ति। यथा पाकिस्तानप्रेरिताः केचन भारतीयनवयुवानः मातृस्वरूपां भारतभूमिं तर्जयन्ति। भारतीयसैनिकैः साकम् अभद्रव्यवहारं कुर्वन्ति। स्वदारान् पुत्रान् पितॄन् परित्यज्य ये सैनिकयतयः केवलं देशसेवार्थं मातृभूमिरक्षणार्थं स्वप्राणान् अपि अविगणय्य भारतपरिधिं रक्षन्ति तान् प्रति एषः दुराग्रहः सर्वथा अनुचितः। सैनिकाः मनसापि आदरणीयाः। एवमेव सर्वकारेणापि सैनिकानां सर्वविधव्यवस्था इतोऽपि परिवर्द्धनीयाः। वस्तुतः ते सीम्नि अहर्निशं जागरणं कुर्वन्ति वयं च स्व-स्वसदने आनन्दपूर्वकं शयामहे। अत एव सैनिकाः यतयो भवन्ति । सा निशा सर्वभूतानां यस्यां जागर्ति संयमी।

अस्मिन्नेव क्रमे मुस्लिमसमाजे विद्यमाना 'तीन तलाक' नामधेया कुप्रथा मुस्लिमवनिताः पीडयन्ति। जन्मजन्मान्तरसम्बन्धः दम्पत्योः तलाक इति त्रिवारसमुच्चारणेनैव शिथलीभवति सहसा खण्डितो भवति। क्व गता यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता इति भारतीयपरम्परा। यद्यपि 'तीन तलाक' इति कुख्यातपरम्परां न सम्मानयन्ति मुस्लिमदेशाः। अनेके देशाः न ददति मान्यताम् अस्यै कुप्रथायै। भारतेऽपि एषा व्यवस्था आनेतव्या। यद्यपि भारतीमुस्लिमवनिताः अपि इमां व्यवस्थां भर्त्सयन्ति तथापि ये भोगवादिनो मुस्लिमपुरुषाः सन्ति ते समर्थयन्ति इमां परम्पराम्। मन्ये माननीयसर्वोच्चन्यायालयेन काऽपि सद्यः एव उत्तमा-व्यवस्था सम्पादयिष्यते।

---

[2] प्रकाशकः सम्पादकश्च

सम्प्रति UGC द्वारा प्रकाशितप्रामाणिकशोधपत्रिकाया: सूची इत्यत्र 38893 क्रमे जाह्नवीपत्रिकाया: क्रम: वर्तते। एतदर्थं हार्दान् धन्यवादान् प्रकटीकरोमि। इदानीञ्च ये विपश्चिदपश्चिमाः साक्षात् सम्पादने प्रकाशने पुनर्वीक्षणे च स्वपरिश्रममर्पितवन्त एतदर्थमेतेषां कृते भूयोभूयः कार्तज्ञं विभर्ति जाह्नवीपरिवारः। अन्ये ये केचन् उपकारकाः सन्ति तेषां कृते अपि नमोवाकं प्रशास्ति ।

दुर्जनः सज्जनो भूयात् सज्जनः शान्तिमाप्नुयात्
शान्तो मुच्येत बन्धेभ्यो मुक्तश्चान्यान् विमोचयेत्।

भवदीयः

बिपिनकुमारझा

बुद्धपूर्णिमा

बलाहरस्थ-वेदव्यासपरिसरः, हिमाचलप्रदेशः

साहित्यानुरागः

कर्मविमर्शः

डा. केशवकुमाररायः

[प्र. प्राचार्यः, लक्ष्मीदेवी शर्राफ-आदर्श-संस्कृतमहाविद्यालयः, कालीराखा, देवघर, झारखण्ड।]

अस्मिन् निबन्धे वाक्यपदीयस्य पदकाण्डाभिधतृतीयकाण्डे साधनसमुद्देशे 45, 46कारिकयोः पाणिनिव्याकरणसम्मतं यत् सप्तविधं कर्म प्रतिपादितं तेषां सप्तविधानामपि कर्मणां तात्त्विकं विवेचनं प्रस्तुतं वर्त्तते।

पाणिनीयव्याकरणे द्विविधः[1] कर्मशब्दो दृश्यते। एकः कृत्रिमो नाम संज्ञारूपः रूढ़ो वा पारिभाषिको वा। द्वितीयोऽकृत्रिमो नामस्वाभाविकः। कर्मशब्दस्य स्वभावतः लोके क्रियारूपार्थे प्रयोगो दृश्यते। साम्प्रतमत्र कृत्रिमस्य संज्ञारूपार्थे रूढस्य परिभाषिकस्य वा कर्मशब्दस्य विवेचनं प्रारभ्यते। पाणिनिना नियतेषु केषुचिदर्थेषु कर्मशब्दः परिभाषितो वर्त्तते। तेषु अत्र प्रथमं 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रमधिकृत्य विचारः प्रारभ्यते। अस्मिन् वाक्यरूपे सूत्रे वर्त्तन्ते त्रीणि पदानि। कर्त्तुरिति षष्ठ्यन्तम्, ईप्सिततममिति प्रथमान्तं कर्म इति च प्रथमान्तम्। ईप्सिततममिति उद्देश्यम्, कर्म इति विधेयम्। कर्त्तुरित्यस्य उद्देश्यभूते ईप्सिततमपदार्थे विशेषणत्वम्।

अस्य वाक्यरूपस्य सूत्रस्य कोऽर्थ इति जायते जिज्ञासा। वाक्यार्थपदार्थज्ञानयोः कार्यकारणभावानुक्रोधेन वाक्यार्थज्ञानार्थं पदार्थज्ञानस्य आवश्यकतया प्रथमं सूत्रघटकीभूतानां पदानामर्थाः निरूप्यन्ते। तत्राऽपि ''नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमवगाहते'' इति न्यायेन विशेषणीभूतः कर्तृपदार्थः सर्वप्रथमं जिज्ञासाविषयीभवति। तस्मात् ईप्सिततमरूपे पदार्थे विशेषणीभूतस्य कर्तृपदार्थस्य विचारः सर्वादौ प्रस्तूयते –

कृधातोस्तृचि प्रत्यये कृते कर्तृशब्दसिद्धिः। कृधात्वर्थः उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारःतृच्प्रत्ययार्थश्च आश्रयः। एवं कर्तृइत्यनेन उत्पत्त्यनुकूल–व्यापाराश्रयो बोध्यते। परन्तु इष्टानुरोधेन उत्पत्तेरत्र अविवक्षा। अन्यथा घटं करोतीत्यत्रैव कर्मसंज्ञा स्यात् ग्रामं गच्छतीत्यत्र तु न स्यात् उत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयरूपकर्त्रा ग्रामस्य ईप्स्यमानत्वाभावात्। एतेन अत्र व्यापारमात्रं कृधात्वर्थः। कर्तृशब्दात् ''क्तस्य च वर्त्तमाने'' इति सूत्रेण कर्तरि षष्ठी। एवञ्च षष्ठ्यर्थः व्यापाराश्रयः। अत्र व्यापाराश्रयरूपप्रत्ययार्थमुद्दिश्य व्यापाराश्रयरूपप्रकृत्यर्थस्य विधानमसम्भवम्, उद्देश्यविधेययोरैक्यात्। तस्मादत्राऽपि इष्टानुरोधेन आश्रयमात्रं ङसर्थः व्यापारस्य अत्राविवक्षा। एतेन विधेयांशे किञ्चिदधिकावगाहिज्ञानसम्भावात् 'नीलघटो घट' – इतिवत् शाब्दबोधो भवति। तथा हि व्यापाराश्रयाऽभिन्नाश्रयः इति बोधः कर्त्तुरिति षष्ठ्यन्तात् जायते।

ईप्सिततमपदार्थविमर्शः

ईप्सिततमघटक सन्नर्थे आप्धात्वर्थसम्बन्धस्य स्वप्रकारकत्वसम्बन्धेन अन्वयः।क्तार्थः विषयताश्रयः। सन्नर्थेच्छायाः निरूपितत्वसम्बन्धेन क्तप्रत्ययार्थैकदेशे विषयतायामन्वयः। तमबर्थः प्रकर्षः। स च प्रयोज्यत्वरूपः। एवञ्च व्यापाराश्रयाऽभिन्नाश्रयस्य स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन सन्नर्थेच्छायामन्वयः। तथा च व्यापाराश्रयाऽभिन्नाश्रयवृत्ति–वर्त्तमानकालिकव्यापारविशिष्ट–फलाश्रयत्व–प्रकारकेच्छा–विषयताश्रयोऽर्थ : कर्म भवति। इच्छा–निरूपितविषयता हि उद्देश्यत्वरूपा। ईप्सितपदार्थे क्तप्रत्ययोपात्तवर्त्तमानत्वस्य अन्वयस्वीकारे कटमकरोत्, कटं करिष्यतीत्यादि प्रयोगाणां सिद्धि र्न स्यात्। एवमिष्टानुरोधेन अत्र क्तप्रत्ययोपात्तस्य वर्त्तमानत्वस्य नान्वयः। वर्त्तमानत्वस्य अन्वयाभावपक्षे ईप्सिततमत्वमत्र व्यापाराश्रयाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छाविषयताश्रयोऽर्थः कर्म भवति।

अस्मिन् सूत्रे उद्देश्यरूपे ईप्सिततमपदार्थे कर्त्तुरिति विशेषणं माऽस्तु। ईप्सितमं कर्म इत्येतावदेव सूत्रमस्तु। एवं केन आप्तुमिष्टतममिति जिज्ञासायां कारकाधिकारस्य प्रकृत्त्वाद् व्यापारेणेति[3] लप्स्यते। एवञच कारकतृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छाविषयताश्रयोऽर्थः कर्म इत्यर्थेन सकलेष्टसिद्धौ सूत्रे कर्तृग्रहणं व्यर्थमेवेति वाक्तुमशक्यम्। 'माषेषु अश्वं बध्नाती'ति वाक्ये अत्र भक्षणक्रियाकर्त्तुरश्वस्य इच्छा वर्त्तते 'भाषाःमे गलविलाधःसंयोगश्रयाः भवन्तु'' इति, क्षेत्राधिपतिस्तु भाषभक्षणार्थं प्रवृत्तमश्वं माषनाशो मा भूदिति एतदर्थ क्षेत्रादन्यत्र रज्जुशङकुसंयोगाश्रयं सम्पादयति। एवञ्च कर्त्तुरितिपदमीप्सिततमविशेषणार्थमावश्यकम्। एवं कर्त्तृग्रहणे कृतेऽपि भक्षणक्रिया कर्त्तृत्वस्य अश्वे सत्त्वात् माषाणां कर्मत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति वक्तुं नैव शक्यते। अत्र सूत्रे कर्त्तृग्रहणसामर्थ्यात् प्रकृतधात्वर्थक्रिया–निरूपितकर्त्तृत्वस्य ग्रहणेन दोषाभावात्।

अत्र सूत्रे यदि ईप्सिततमग्रहणं नैव क्रियते तर्हि सूत्रस्यास्येदं स्वरूपं भवति 'कर्त्तुरुद्देश्यं कर्म' इति यावत्। तदर्थः कर्त्तृवृत्तीच्छीयोद्देश्यताश्रयः कर्म। तेन 'कृतभोजनोऽपि पयोलाभेन ओदनभोजने प्रवर्त्तते' इत्यर्थके 'पयसा ओदनं भुङक्ते' इति वाक्ये पयसोऽपि कर्मत्वं स्यात् यत्किंचत् प्रकारकेच्छोद्देश्यस्य कर्मत्वात्। तथा हि पयोलाभनिरूपितविषयताश्रयो भवतु इत्यत्र पयसि विशेष्यता, लाभनिरूपितविषयतायां प्रकारता इति पयसः कर्मत्वं दुर्वारम्। कृते तु ईप्सिततमग्रहणे फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छीद्देश्यस्यैव कर्मत्वेन पयसो यत् किंचित् प्रकारकेच्छोद्देश्यत्वेऽपि फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वाभावात् न दोषः।

तमब्ग्रहणस्य प्रयोजनम्

यद्यपि पूर्वमीप्सिततमग्रहणस्य फलं प्रतिपादितम्। वस्तुतस्तु तत् केवलमीप्सितग्रहणस्यैव फलम्। तमब्ग्रहणेन तु प्रयोज्यत्वलाभः। पयसा ओदनं भुंक्ते इत्यत्र तु प्रयोज्यत्वाऽभावेऽपि ईप्सितग्रहणलब्धव्यापारवाचकधातुवच्यत्वमित्येतावतैव पयसः कर्मत्ववारणं सम्भवति। एवं तमपा लब्धं प्रयोज्यत्वम् अत्र साक्षात् परम्परया वा जन्यत्वमेव। तमबभावे तु यत्र यत्र वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रस्य प्राप्तिः तत्र सर्वत्र कर्तुरित्यादि सूत्रस्य प्राप्तिसत्त्वात् ''येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीतिन्यायेन अनवकाशः, वारणार्थानाम् इति सूत्रम् अपवादः स्यात्। यतो हि तमबभावे व्यापारवाचकधातुवाच्य फलाश्रयत्वेन इच्छीयोद्देश्यताश्रयत्वं यथा माणवकस्य अस्ति तथैव अग्नेरपि। तथा हि वारिधातोः फलद्वयमस्ति। एकं संयोगरूपम्, अपरञ्च संयोगानुकूलव्यापाराभावरूपम्। माणवक इच्छति अग्निर्मन्निष्ठव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो भवतु इति। माता चेच्छति माणवको मन्नष्ठव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाराभावाश्रयो भवतु इति।

एतावता यथा अग्नेरपादानत्वम्, तथैव माणवकस्याऽपि प्रसज्येत। अत एव तमब्ग्रहणं माणवकस्यापादानसंज्ञावारणाय सर्वथा आवश्यकम्। तल्लभ्य प्रयोज्यरूपश्चात्र प्रकर्षः। तेन कर्त्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचकधातुवाच्यसंयोगानुकूलव्यापाराभावरूपफलाश्रयत्वस्य केवले माणवके सत्त्वात् माणवकस्यैव कर्म संज्ञा सञ्जाता न तु अग्नेः। अत्र सूत्रे तमब्–ग्रहणेन यद्यपि प्रयोज्यत्वरूप एव प्रकर्ष आश्रीयते तथाऽपि लाघवात् जन्यत्वरूपप्रकर्षेणैव माणवकस्य अपादानसंज्ञावारणं सम्भवति। एवं तर्हि गुरूभूतप्रयोज्यत्वरूपप्रकर्षाश्रयणस्य किं फलमिति चेत् श्रूयताम् —— द्विकर्मकधातुस्थले द्वौ व्यापारौ भवतः धातोः, तद्यथा 'गां पयोदोग्धी' त्यत्र दुहधातोः अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः। प्रथमव्यापारः गोपनिष्ठः। द्वितीयव्यापार गोनिष्ठः। गोपव्यापारजन्यः गोनिष्ठो व्यापारः। स च व्यापारः द्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलो वर्त्तते। प्रथमव्यापारः इमं गवि जनयति। अत एव तदाश्रयत्वात् गोः कर्म संज्ञा सिध्यति। एवञ्च गोव्यापारजन्यः पयोनिष्ठव्यापारपूर्वको विभागः। अत्र पयोनिष्ठव्यापारस्य विभागनान्तरीयकत्वात् न धातुवाच्यता। अतस्तस्य न उल्लेखः। एवं पयोनिष्ठविभागरूपफलस्य गोपनिष्ठधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यत्वाभावात् कर्मसंज्ञा न स्यात्। अतः साक्षात् परम्परासाधारणं प्रयोज्यत्वं निवेशितम् आस्ते। अत एव ईप्सिततमत्वं नाम

प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छीयोद्देश्यत्वम्। फले प्रकृतधात्वर्थत्वरूपं विशेषणं कुतो दीयते इति जिज्ञासा जायते। तदुत्तरम् एवं वर्त्तते। फले प्रकृतधात्वर्थत्वरूपविशेषणाभावे ''प्रयागात् काशीं गच्छती'' ति वाक्ये संयोग इव विभागस्याऽपि फलत्वेन

तदाश्रयत्वेन प्रयागस्याऽपि कर्मसंज्ञा आपतति। तद्वारणार्थं फले प्रकृतधात्वर्थत्वरूपविशेषणमावश्यकम्। गम्धतौ। फलं केवलं संयोग एव न तु विभागः। विभागस्तु नान्तरीयकतया गमने उत्पद्यते।

फलाश्रयत्वेनैव सर्वत्र कर्मत्वसिद्धौ पुनः कर्मत्वलक्षणे उद्देश्यत्वं कुतो निवेश्यते इति समुदेति जिज्ञासा। तस्य समाधानमेवं ज्ञायताम्। ''काशीं गच्छन् पथि मृत'' इति वाक्ये काश्याः फलाश्रयत्वं नाऽस्ति। तस्मात् तस्याः कर्मसंज्ञा असंगता स्यात्। एतदसंगतिवारणार्थं लक्षणे उद्देश्यत्वं निवेशनीयमेव। तेन काश्याः फलाश्रयत्वाभावेऽपि फलाश्रयत्वेन इच्छीयोद्देश्यत्वसत्त्वात् कर्मत्वं सुसंगतमेव।

ईप्सिततमकर्मणो भेदनिरूपणम्

वाक्यपदीयकारेण भर्त्तृहरिणा आचार्येण ईप्सिततमस्य कर्मणो भेदत्रयं निरमायि। तथा हि–

''निर्वर्त्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधामतम्''

वार्तिककाराः कात्यायनाचार्यास्तु भेदत्रयविशिष्टेषु ईप्सिततमकर्मसु निर्वर्त्त्यं विकार्यञ्चेति द्वयम् उदलेखिषुः।

निर्वर्त्त्य कर्म – निर्वर्त्त्यकर्मणो लक्षणं भर्त्तृहरिणा स्वकीये वाक्यपदीये निरमायि।

तथा हि

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाशते तन्निर्वर्त्त्यम्................।

(वा0प0 साधनसमुद्देशे–49)

यत् असत् उत्पद्यते तन्निर्वर्त्त्यम्। वैशेषिकाः असत्कार्यवादिनो भवन्ति। तन्मते अभावात् भावस्य उत्पत्तिः। तन्मतमनूद्य अत्र भत्तृहरिः निर्वर्त्त्यकर्मलक्षणं प्रोक्तवान्। अथवा सत एव यत् आविर्भावकसामग्र्या उत्पद्यते तदपि निर्वर्त्त्यम्। इदमाचार्येण हरिणा सांख्यमतमनुसृत्य प्रोक्तम्। सांख्यास्तु सत्कार्यवादिनः सन्ति।

निर्वत्त्यं नाम निर्वर्त्त्यते निष्पाद्यते यत् तदिति। एवञ्च यत्नविशेषप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वं निर्वत्त्यत्वमिति आयातम्। यथा तण्डुलं पचतीतिवाक्ये तण्डुलरूपं कर्म। अस्य निर्वर्त्त्यकर्मणो लक्षणस्य ''तण्डुलान् ओदनं पचती'' ति वाक्ये ओदनादौ। विकार्यकर्मण्यपि अतिव्याप्तिर्भवति। अत एव प्रकृतवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति यत्नविशेष प्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वम् इति परिभाषिकं निर्वर्त्त्यकर्मणो लक्षणम्।

तदुक्तमाचार्येण भर्त्तृहरिणा वाक्यपदीये–

सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते।।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

(वा. प. 4 साधन समुद्देशे 47 का.)

कैयटोपाध्यायास्तु द्विविधं निर्वर्त्यकर्म आहुः। प्रथमं यस्य कर्मण उपादानकारणं नाऽस्ति तत्। यथा संयोगं करोतीति वाक्ये संयोगस्य उपादानकारणं सर्वतन्त्राप्रसिद्धम्। द्वितीयं यस्य कर्मण उपादानकारणमस्ति परन्तु तन्न विवक्ष्यते तदपि निर्वर्त्यं कर्म भवति। ओदनं पचतीति वाक्ये ओदनरूपस्य कर्मण उपादानकारणं तण्डुलं सकललोकतन्त्रप्रसिद्धम्। परं तस्य अत्र अविवक्षा जाता। अतस्तस्य ओदनस्यात्र निर्वर्त्यत्वमायातम्। परमस्मिन् प्रसंगे 'प्रक्रियाकौमुदी' काराणां विट्ठलाचार्याणां मतं भिन्नमेव वर्तते। ते तु असतो जातस्य निर्वर्त्यत्वं, सतो जातस्य विकार्यत्वमाहुः।

विकार्यकर्म— वाक्यपदीयकारेण आचार्येण हरिणा विकार्यकर्मणः द्वैवि ध्यं प्रतिपादितम्। तत्र प्रथमं कारणस्य विनाशात् उत्पन्नं भवति। तथाहि——काष्ठं भस्म करोति। अस्मिन् वाक्ये भस्मनः कारणस्य काष्ठस्य दाहेन विनाशो भवति। ततः भस्म उत्पद्यते। इदं वाक्यं निर्वर्त्यकर्मणोऽपि उदाहरणं भवितुमर्हति, यदि काष्ठरूपायाः प्रकृतेः अप्रयोगरूपा अविवक्षा क्रियते। तत्र द्वितीयं–यदा प्रकृतिः नाम कारणं स्वं रूपमत्यजन्ती गुणान्तरसन्निवेशात् विकृता इव प्रतीयते तदाऽपि विकार्यं कर्म भवति। यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति। यद्यपि असत्कार्यवादिनां बौद्धानां नये अपूर्वस्य कुण्डलस्य उत्पत्तिर्भवति, तथाऽपि तदेवेदं सुवर्णमिति प्रत्यभिज्ञानात् लोके तयोः सुवर्णकुण्डलयोः अभेदः निश्चीयते। वस्तुतस्तु गुणान्तरमात्रस्यैव भेदः सुवर्णकुण्डलयोः वर्तते। एवं गुणान्तरस्य आधानात् यत्र भेदव्यपदेशो भवति, तत्राऽपि विकार्यकर्म इति व्यवहारो भवति।

अत्र सुवर्णं कुण्डलं करोतीति वाक्ये संस्कृतव्याकरणदर्शनकाराः स्व0 रामसुरेशत्रिपाठिनः सर्वथा भ्रान्ताः। तैः विकार्यकर्मणो द्वितीयभेद–निरूपणावसरे उक्तम् —— यद्यपि सांख्यमतेन अस्मिन् वाक्ये विकार्यम् अपूर्वं कुण्डलम् उत्पद्यते इति। तेन कार्यस्य अपूर्वत्वं नैव सिध्यति सांख्यमते। तस्मात् असत्कार्यवादिनामेवायं सिद्धान्तः। तन्मते असतः सज्जायते इति स्वीकारात्। अन्यथा हेलाराजाम्बाकर्त्रीटीकाभ्यां विरोधः स्यात्।

प्राप्यकर्म— क्रियाप्रयोज्यो योऽसाधारणो धर्मः तत्प्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलाश्रयत्वं प्राप्यकर्मत्वम्। तद्यथा आदित्यं पश्यति, नगरं गच्छति, वेदमधीते इत्यादि। आदित्यादीनां हि सन्दर्शनादिक्रियया कश्चिदाहितो विशेषो नावधार्यते। प्रमाणाभ्यां क्रियासम्बन्धमात्रं तु लक्ष्यते, न च स एव विशेषः।

कैयटोपाध्यायमतेन सर्वेषु कर्मसु प्राप्यकर्मत्वमनुस्यूततया वर्तते। सर्वाणि कर्माणि क्रियया प्राप्यमाणानि भवन्ति। केवलं प्रपंचार्थं भेदत्रयमुच्यते। विस्तरस्तु वाक्यपदीयसाधनसमुद्देशात् 52, 53 कारिकातः अवगन्तव्यः।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

एवं त्रिविधभेद–विशिष्ट–मीप्सिततम–कर्म निरूप्य सम्प्रति अन्यानि कर्माणि निरूप्यन्ते। वाक्यपदीयकारेण ईप्सितभिन्नकर्मणां चातुर्विध्यमुक्तम्। एषु चतुर्विधेषु प्रथम–द्वितीययोः उदासीनानीप्सितयोः निरूपणं प्रथमं क्रियते। अनयोरर्थयोः पाणिन्युक्तं कर्म संज्ञाविधायकं सूत्रं 'तथा युक्तं चाऽनीप्सित' मिति। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि वर्त्तन्ते। तथा, युक्तम्, च, अनीप्सितञ्चेति। चकारेण पूर्वस्मात् कर्त्तुरिति सूत्रात् कर्मपदमनुवर्त्तते। अनीप्सितमित्येव मुख्यमुद्देश्यमत्र कर्मसंज्ञायाः। तदग्रे निरूपयिष्यते। प्रथमम् उद्देश्यविशेषणानि विविच्यन्ते ——

तथा = तेन प्रकारेण इत्यर्थः। एवं सादृश्यवाचकत्वेन तथा शब्दस्य प्रतियोगिसाकांक्षत्वामायातम्। तर्हि कस्तावत् प्रतियोगी इति जायते जिज्ञासा। अस्याः जिज्ञासायाः शान्तिस्तु तथा शब्दघटकतत्पदेनैव भविष्यति। त्यदादिशब्दानां बुद्धि–विशेषविषयत्वो– पलक्षितत्तद्धर्मावच्छिन्नबोधकत्वं सर्वतन्त्रप्रसिद्धमेव वर्त्तते। तस्मात् तद्धितप्रकृतिभूततच्छब्देन पूर्वसूत्रस्थम् ईप्सिततमपदं गृह्यते। तदेवात्र सूत्रे सादृश्यप्रतियोगी वर्त्तते।

अनीप्सितमिति शब्दे नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वे ईप्सितं कर्म नेत्यर्थः स्यात् स च अयुक्तः पूर्वेण कत्तुरित्यादि सूत्रेण इष्टत्वात्। अतः पर्युदासोऽयम्। अर्थात् ईप्सितभिन्नम्। एतेन ईप्सितभिन्नानां सर्वेषामेव ग्रहणम्। तेन द्वेष्योदासीनयोः संग्रहः। अनीप्सितकर्मत्वञ्च अनीप्सितेति नञा पूर्वसूत्रे सन्क्ताभ्यां यद् उच्यते इच्छोद्देश्यत्वं तदिह व्यवच्छिद्यते, अन्यत् सर्वं पूर्वसूत्रवदत्राऽपि बोध्यम्। तद्धि कर्तृवृत्तिप्रकृतधात्वर्थ–प्रधानीभूतव्यापार–विशिष्ट फलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितोऽर्थः कारकं सत् कर्मसंज्ञको भवति। वैशिष्ट्यञ्च स्ववाचकवाच्यत्वं स्वप्रयोज्यत्वमितिउभयसम्बन्धेन बोध्यम्।

उदाहरणसमीक्षा—

द्वेष्यस्य उदाहरणं सिद्धान्तकौमुद्यां विषं भङ्क्ते' इति लिखितम्। परमिदमुदाहरणं द्वैष्यस्य कर्मणो नैव सम्भवति। यदा विषभक्षणापेक्षया महादुःखस्य सम्भावना भवति तदानीं मनुष्यः विषमति स्वेच्छयैव भक्षयति। अत एव भक्षणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वात् इच्छोद्देश्यत्वात् च तस्य विषस्य कर्त्तुरित्यादिनैव कर्मत्वसिद्धिर्भवति। तस्मात् द्वेष्यस्य उदाहरणम्–चोरान्–पश्यति, व्याघ्रान् पश्यति, अहिं लंघयती' त्यादयः। विषयेन्द्रियसम्बान्धात् दृश्यमाना अपि ते न दर्शनोद्देश्याः, स्पर्शोद्देश्यश्च अपि तु अनिष्टदर्शनाः, अनिष्टस्पर्शश्च। उदासीनकर्मण उदाहरणं ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति।

संज्ञान्तरैरनाख्यातम्

अत्र संज्ञान्तरैर्नाम करकाधिकारपठितापादानादि– विशेषकारकसंज्ञाभिः अनाख्यातानां कारकाणां कर्मसंज्ञाविधायकं महर्षिपाणिन्युक्तं सूत्रं तावत् अकथितञ्चेति।

अस्मिन् सूत्रे 'कारके' इत्यधिकारात् लब्धं प्रथमान्तं कारकमिति। अकथितमिति तद्विशेषणम्। तदेव अकथितञ्च यत् कारकं तत् कर्मसंज्ञं भवतीति।

द्विविधोऽकथितशब्दो दृश्यते। एको यौगिकः, अपरोऽस्ति रूढः। द्वितीयस्य रूढिः, अप्रधानेऽर्थे। प्रकृते तु रूढस्य अकथितशब्दस्य नैव ग्रहणम्। अन्यथा 'पाणिना कांस्यपात्रे पयो दोग्धी त्यादौ कांस्यपत्रादेः अधिकरणत्वादिविवक्षायामपि अनेन सूत्रेण परत्वात् कर्मसंज्ञा स्यात्। दुहादिव्यतिरिक्त–धातुयोगे तत्तत्संज्ञानां चारितार्थ्यात् इति भावः। अपि तु यौगिकस्य अकथितशब्दस्यैवात्र ग्रहणम्। न कथितः = संकीर्तित इति अकथितः, असंकीर्त्तित इति यावत्। करणे भूतकाले क्तप्रत्ययः। स भूतकालोऽत्र अविवक्षितः। अविवक्षाचाऽत्र कारकत्वेन सामान्यरूपेण, आहोस्वित् कारकत्व–तद्व्याप्य–अपादानादिविशेषरूपेण। अत्र तावत् भाष्यकारः–– ''केनाऽकथितमिति अपादानादिभिः विशेषकथाभिः''। एतावता भाष्येण इदमायातं यत् अविवक्षाह्यत्र कारकविशेषनिबन्धना। यदि सामान्यरूपेण अविवक्षा स्यात् तर्हि कर्मत्वेनाऽपि रूपेण विवक्षा कर्त्तुं नैव शक्यते, तस्याऽपि कारकत्वात्। एवञ्च कारकाधिकारपठितकारकत्व– तद्व्याप्यापादानादिभिरित्यनेन केवलम् अपादानसम्प्रदानाधिकरणानामेव ग्रहणम्, नान्येषाम्। तदग्रे कर्मयुक्त्वविचारप्रसंगे विवेचयिष्यते।

अकथितत्वं द्विविधम्

प्रथमं प्रसक्तस्य अपादानत्वादेः अपि अपादानत्वादिरूपेण अविवक्षितत्वरूपम्। द्वितीयम् सर्वथा अपादानत्वादीनामप्राप्तिरूपम्। आद्यम् – ''गां दोग्धि पयः'' इति। द्वितीयम् – ''बलिं याचते वसुधाम्'' इति। 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति भाष्यानुसारेण यदा अपादानत्वादिरूपेण विवक्षा तदा तु पंचम्याद्येव। अपादानत्वेन रूपेण विवक्षायाम् गोः दोग्धि पयः इति। सम्बन्धित्वेन विवक्षायां षष्ठी गोः पयो दोग्धीति।

अस्य सूत्रस्य प्रयोजनम्

अस्य सूत्रस्य प्रयोजनप्रसंगे प्राचीननवीनयोः वैमत्यं दृश्यते। प्राचीनास्तावत् एवमाचक्षते–दुहादीनां धातूनां व्यापारद्वयार्थकत्वस्वीकारे नाऽस्ति सूत्रस्यास्य काचन आवश्यकता, उभयत्र व्यापारजन्यफलाश्रयस्य ''कर्त्तुरीप्सिततम्'' इति सूत्रेणैव कर्मत्वस्य सुतरां सिद्धेः। एवं वैयर्थ्यं भजतोऽस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण आवश्यकतां कल्पयन्ति प्राचीनाः। यदा विभागानुकूलव्यापारादिमात्रार्थकत्वं दुहादीनां गोश्च अवधित्वेन न विवक्षा तदा सम्बन्धे षष्ठी प्राप्नोति। तां बाधित्वा सम्बन्धत्वपुरस्कारेण कर्मत्वबोधनार्थमिदं सूत्रम्। अर्थात् अनेन सूत्रेण कर्मत्वे व्यवस्थापिते ''कर्मणि द्वितीया'' इत्यनेन या द्वितीया विभक्तिरायाति सा सम्बन्धत्वपुरस्कारेण कर्मत्वं बोधयतीति। नैतन्मतं प्राचीनानां नव्येभ्यो रोचते। अत एव नव्याः भाष्यप्रमाणप्रतीत्यादिभिः भाष्यतत्त्वमजानतां प्राचीनानां मतं वक्ष्यमाणप्रकारेण खण्डयन्ति।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

दुहादीनाम् एक व्यापारार्थकत्वपक्षे यदि अकथितञ्चेति सूत्रम्। अतो न षष्ठी इति साम्भावनिकषष्ठ्यपवादत्वम् आश्रित्य सम्बन्धत्वपुरस्कारेण कर्मादि–बोधकताकल्पने कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रविहितकर्मसंज्ञावद्बोधकपदोत्तरद्वितीयायाः अपि सम्बन्धार्थकतापत्तिः, कर्मसंज्ञाविधायकस्य षष्ठीविधायकस्य च विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावाप्रसक्तिश्च। किंच कर्मत्वपुरस्कारेण कर्मवाचकताविधायकस्य सम्बन्धत्वपुरस्कारेण कर्मवाचकता विधायकस्य च 'कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रस्य वाक्यभेदापत्तिः, एकवाक्येन वैरूप्येण बोधद्वयस्य अजननात्। एतेन षष्ठ्यपवादत्वमात्रेणसम्बन्धत्वपुरस्कारेण कर्मबोधकत्वमस्य सूत्रस्य न युक्तम्। अपि तु यत्राऽनेन कर्मसंज्ञा तत्राऽपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोध उचितः। अत एव एतत् सूत्र शेषभाष्ये अनेन एव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशंक्य ईप्सितमात्रस्यापि अनेन ''संज्ञायां वारणार्थाना' मिति सूत्रस्य अनवकाशत्वे माणवकादावपि पंचमी स्यादिति ईप्सिततममित्यारब्धम्।

दुहादीनां धातूनां यद्यपि गां पयो दोग्धीत्यादौ गौः पयस्त्यजति, गवा पयस्त्याजयति गोपलः इत्याद्यर्थप्रतीत्या व्यापारद्वयार्थकत्वेन कर्तृरित्यादिसूत्रेणैव उभयत्रैव कर्मत्वं सिद्धम्। प्रधानकर्मत्वंच गवादीनामिति तत्रैव लादिसिद्धिः। एवमेव 'शकारमसि चोदित' इति भाष्योपपत्तिः। तथाऽपि यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारदिरेव धात्वर्थस्तदा अपादानत्वाद्यविवक्षायाम् अन्येन असिद्धकर्मत्वार्थम् इदं सूत्रमावश्यकम्। तदा च अप्रधाने दुहादीनामित्युक्तेरप्रधाने गवादावेव लादयः। अप्रधानकर्मत्वंच उक्तार्थे गवादीनाम् अस्ति एव फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलानाश्रयत्वात्।

अन्यपूर्वकम् = अन्यत् कारकं पूर्वं यस्या, इममेव आशयं मनसि निधाय प्रभायां– पंचोलिना प्रोक्तम्– 'शास्त्रान्तरप्राप्तसंज्ञान्तर–बाधकशास्त्रप्रयोज्यकर्मसंज्ञकमित्यर्थः। अन्यपूर्वक–कर्मसंज्ञाविधायकानि सप्तसूत्राणि आचार्येण पाणिनिना विरचितानि। तद्यथा–क्रुधद्रुहोरूपसृष्टयोः कर्म ।।1 ।4 ।38।। दिवःकर्म च ।।1 ।4 ।43।। अधिशीङ्स्थासां कर्म ।।1 ।4 ।46।। अभिनिविशश्च ।।1 ।4 ।47।। उपान्वध्याङ् वसः ।।1 ।4 ।48।। गतिबुद्धिप्रत्यावसानार्थशब्दकर्म कर्मकाणामणिकर्त्ता सणौ ।।1 ।4 ।52।। ह्रक्रोरन्यतरस्याम् ।।1 ।4 ।53।। एषु प्रथमद्वितीय–सूत्रयोरुल्लेखः हेलाराजेन स्वव्याख्यायां कृतः। हेलाराजेन उपलक्षणन्यायेन द्वयोरेव सूत्रयोः उपादानं कृतम्। अत एव अन्येषामपि संग्रहो बोध्यः।

1. कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। 'कर्मणि द्वितीया 'इति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्राकृत्रिमस्य।

   बहुगणवतुडतिसंख्या 1 ।1 ।22 सूत्रे महाभाष्ये।

2. ''तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एव'' इति तथाकयुक्तं चाऽनीप्सितमिति मनोरमाग्रन्थे अपीतिप्रयुक्तम् तेन यथा युक्तमित्यत्र कर्त्तुरीप्सितमित्यत्र च ईप्सितशब्दस्य क्रियाशब्दत्वमायाति। मनोरमाटीकाभैरव्यामपि ''तत्रैव वारणार्थाना'' मिति सूत्रेऽपि। अत एव कूपादन्धं वारयतीत्यादौ

कूपादेरपादानत्त्वसिद्धिः। यदीप्सितशब्दः इच्छाविषयपरः स्यात् तदात्र कूपस्यच्छा विषयत्वाभावात् न स्यात्।''

3. सूत्रे कर्तृग्रहणं माऽस्तु। तर्हि केन आप्तुमिष्टतममिति जिज्ञासायां कारकाधिकारात् प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थलाभः। अर्थात् प्रकृतधात्वर्थ–फलावच्छिन्नेन व्यापारेणति। विशिष्टस्य नवीनमते धात्वर्थतया व्यापारेणेति वक्तुमशक्यम्, संकोचे प्रमाणाभावात्। एतेन तण्डुलादेरेव कर्मत्वं स्यात् न तु फलस्याऽपि। स्तोकादिक्रियाविशेषणस्थले तस्याऽपि कर्मसंज्ञा इष्टा। अत एव तस्य कर्मसंज्ञार्थमिदं कर्तृग्रहणम्।

4. यस्योपादान कारणं नाऽस्ति तन्निर्वर्त्त्यम्, यथा संयोगं करोतीति। यस्याऽपि सदप्युपादान कारणं न विवक्ष्यते तत् निर्वर्त्त्यम्। 'यथा घ्ज्ञटं करोतीति। यदा तु उपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते– 'मृदं घटं करोति ति तद् विकार्यं कर्म। भेद विवक्षायान्तु 'मृदा घटं करोती' ति निर्वर्त्त्यमेव कर्म।

(महाभाष्यप्रदीपे– 3 |2 |1 |)

5. तत्र निर्वर्त्त्यं यद सदेव जायते। यथा घटं करोतीति। विकार्यं लब्धसत्ताकमेव अवस्थान्तरमापद्यते।। (प्रक्रियाकौमुदी भाग,–1 पृष्ठ 383 |)

6. विकार्यन्तु द्वेधा कर्मव्यवस्थितम्। (वा. प. साधनसमुददेशः 50)

7. प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किंचित् काष्ठादिभस्मवत्।

8. पूर्वेण तु लक्षणेन निर्वर्त्त्यमेतत् कर्म प्रकृतेरविवक्षायाम्।। (वा. प. सा. समुददेशे 50 कारिकायां हेलाराजः।

9. किंचित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ।|50।। (सा. समुद्देशे)

10. यद्यपि सांख्यामत के अनुसार इन वाक्यों में भी विार्य अपूर्व है। (संस्कृत व्याकरण दर्शन, कारक विचारः 2–90 पृष्ठ में)

11. असत्कार्य नये श्यद्यप्यत्रा पूर्वोत्पत्तिः, तथाऽपि प्रत्यभिज्ञानात् लोके तत्वाध्यवसायात् गुणान्तरमात्रापत्त्रिरूच्यते।। (हेलराजः, साधन समुद्देशे 50 कारिकायाम्)

12. भूषणसारस्य दर्पणटीकाकाराः श्रीहरिवल्लभशास्त्रिणः।

13. क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनाद् अनुमानाद् वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते।। वा. प. साधनसमुद्देशः 51 का0।)

14. तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोऽस्ति क्रियया प्राप्यमाणत्वात्। अवान्तर विवक्षायान्तु त्रैविध्यमुच्यते।। (कर्मण्यणिति सूत्रमहाभाष्य प्रदीपे 3 |2 |1)

15. चतुर्धान्यत् तु कल्पितम् औदासीन्येन यत् प्राप्य यच्च कर्त्तुरनीप्सितम् संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्।। (वा.प. साधनसमुद्देशः ।|46।।)

16. तथेति भिन्नं पदम् (1 |5 |50 सूत्रे उद्योते नागेशः।)

17. येन प्रकारेण कर्त्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत् प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तर्हि तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते।। (काशिका ।|1 |4 |50।।)

18. यथा अधर्माऽनृतादिभिरूक्तर पदार्थ प्रतिपक्ष भूतं वस्तु तत् प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथा अनीप्सित शब्देनाऽपि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते, किन्तु सर्वमीप्सितान्यदिति।। (कैयटः प्रदीपे 1 |4 |50 सूत्रे।)

19. य एष मनुष्यो दुःखार्त्ते भवति सोऽन्यानि दुःखानि अनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते, अतश्चेप्सितं यद् भक्षयति इति। (1 |4 |10 सूत्र महाभाष्ये।)

20. तथा संज्ञान्तरैः अपादानादि संज्ञाभिः अनाख्यातमपि क्रियानिमित्तम् एतत् अकथितंच (पा. 1 |4 |51।) इति तृतीय सूत्र निर्दिष्टंवेदितव्यम्।। (वा.प. साधनसमुद्देशे 46 कारिकायां हेलाराजः।)

21. सम्बन्धोऽत्र गोपयसोः प्रकृतिविकृतिभावः।।

22. अयमर्थः तेषां धातमनामेक व्यापारार्थकत्वपक्षे।

23. वा. प. साधन समुद्देशे 46 कारिकायां हेलाराजः।

24. यथा देवदत्तमभिक्रुध्यति, देवदत्तमभि – द्रुह्यतीति। अत्रहि कुधद्रुहोरूपसृष्टयोः कर्म' इति अनेन क्रुधद्रुहोरूपसृष्टयोः=उपसर्ग सम्बद्धयोः यं प्रति कोपः तत् कारकं पूर्वसूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञमपि कर्मसंज्ञमेव भवति। तथा अक्षान् दीव्यति इत्यत्र दिवः कर्म चेति अनेन दिवः साधकतमं यत् पूर्व सूत्रेण करणसंज्ञमेव कर्मसंज्ञमपि।

(वा.प.सा.स. 46 कारिकायां हेलाराजः।)

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,दीक्षितपुष्पा, संस्कृतभारती, नवदेहली, २०१०।
२. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,मिश्रनारायणः,चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी, १९७७।
३. लघुशब्देन्दुशेखरः, मिश्रविश्वनाथः, पञ्चसन्ध्यन्तः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली १९९८।
४. लघुशब्देन्दुशेखरः, शास्त्रीवैकुण्ठनाथः,अव्ययीभावान्तः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, १९९४।
५. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमभागः, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीटीका, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, २००५।
६. वैयाकरणमहाभाष्यम्, डाः आचार्यसुद्युम्नः, रामलाल कपूर ट्रष्ट, रेवलि, सोनीपत,२००८।
७. वैयाकरणमहाभाष्यम्, मीमांसकयुधिष्ठिरः, रामलाल कपूर ट्रष्ट, रेवलि, सोनीपत,२००८।
८. परिभाषेन्दुशेखरः, मिश्रविश्वनाथः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,२००५।
९. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, प्रह्लादटिप्पणीसहितः, सम्पादकः- पं. सत्यनारायणशास्त्री खण्डुडी, कृष्णदास संस्कृत सीरीज ६५, कृष्णदास संस्कृत अकादमी, वाराणसी-२२१००१, १९८५।
१०. महाभाष्यम्,(नवाह्निकम्), सम्पादकः- चारुदेव शास्त्री, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९६८।
११. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्- श्री वामदेव आचार्यः, चौखम्बा कृष्णदास संस्कृत अकादमी, वाराणसी-२२१००१,१९८७।
१२. महाभाष्यम्, सम्पादक :- श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नइ देल्ली- ११००५८,२००६।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

लब्धं नेत्रनिर्वाणम्

डा. पङ्कज मिश्र
[एसोसिएट प्रोफेसर, सेण्ट स्टीफेंस कालेज, दिल्ली विश्वविद्यालय, नई, दिल्ली]

सौन्दर्य संसार की सार्वभौमिक सत्ता है। इसकी अनुभूति प्राय: दो रूपों में होती है। प्रथम विषयगत अथ वा वस्तुनिष्ठ एवं द्वितीय विषयिगत अथ वा आत्मनिष्ठ। यहाँ वस्तुनिष्ठता सर्वजनसुलभ एवं आत्मनिष्ठता मनोवैशिष्ट्यसापेक्ष उपादान है। प्रथम में नयनाकर्षणप्रधान होता है तथा द्वितीय में अन्तर्मन का आकर्षण प्रधान होता है। आकर्षण ही वस्तुत: सौन्दर्य का प्राणतत्त्व है।

सौन्दर्यशास्त्रियों की विवेचना से भिन्न साहित्य की सुकुमार कला के अभ्यासी कवियों में ही ये दोनों दृष्टियाँ उपलब्ध होती हैं। महाकवि माघ की प्रथितोक्ति **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया:** में सौन्दर्य की वस्तुनिष्ठ प्रतीति है। अर्थगौरव से अपने काव्य को सौन्दर्यनिकष पर समारूढ करने वाले भारवि ने यह कहकर कि सौन्दर्य प्रेमियों के हृदय अथ वा अन्त:करण में विद्यमान होता है। तद्यथा-**वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु** सौन्दर्य की आत्मनिष्ठता अथ वा विषयिगतता की स्थापना की है। उक्त उभय सन्दर्भ में सौन्दर्य धारणा का सार्वभौम निरूपण इस प्रकार किया जा सकता है कि इन्द्रियगोचर सौन्दर्य अपने मूलरूप में अपने परब्रह्म के अखण्ड सौन्दर्य का ही सहोदर है, वह वस्तुनिष्ठ है, किन्तु उसका रसास्वादन पूर्णतया मानसिक, हार्दिक व व्यक्तिनिष्ठ है।

महाकवि कालिदास सहज, निरलंकृत सौन्दर्य के समुपासक हैं। उन्होंने सौन्दर्य को प्रकृति के कण कण में एकनिष्ठताविरह के साथ-साथ अत्यन्ताभावविरहित माना है। यही कारण है कि **प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता, दूरीकृता: खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभि:, अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभां पुष्यति, किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्** प्रभृति उन्मुक्त भाव महाकवि के साहित्याकाश में खद्योत की तरह खचित हैं। इनकी सौन्दर्यदृष्टि की चरम व परम परिणति शान्ति में होती है। शान्ति में ही सौन्दर्य की सम्पूर्णता है, विरोध में नहीं। कालिदास ने अपने काव्य-रस-प्रवाह को उसी स्वर्ग-मर्त्य-व्यापिनी सर्वांगसम्पन्न शान्ति में होती है। तभी महाकवि कवि इस सौन्दर्ययज्ञ की पूर्णाहुति इस कथन से करते हैं कि-**लब्धं नेत्रनिर्वाणम्**। नवजागरण के प्रसिद्ध आंग्लकवि स्पेन्सर ने भी सौन्दर्य-स्तवन को Hymn of Beauty कहकर की है।

जीवन की अग्नि को प्रज्वलित रखने के लिये सौन्दर्य के सुवर्ण का आकर्षण अत्यन्त आवश्यक है। आकर्षण ही वस्तुत: सौन्दर्य का प्राणतत्त्व है। यह सौन्दर्य हमारी इन्द्रियों को आश्वस्त करता हुआ, समस्त विकल्पों से बाहर निकालता हुआ मनोगगन की मादक मधुशाला में विराजमान कर देता है,

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

राराजमान कर देता है। और उस मधुशाला से निष्यन्दित सौन्दर्यस्यन्द में सहृदय, ब्रह्मास्वाद-सहोदर हृदयवत् हो जाता है।

कविता वितान का सुवासित साम्राज्य उसका सौन्दर्य हुआ करता है।इस सौन्दर्य की अनुभूति मानवेतर प्राणी भी किया करते हैं। यथा- चकोर पूर्णचन्द्र का दर्शन कर आनन्दविभोर हो उठता है, मयूर मेघ को देखकर आनन्दलीन हो नृत्य करने लगता है, हिरण वंशी की सुमधुरध्वनि सुन स्थिरचित्त हो जाता है। किन्तु मानवमन को यह सौन्दर्य क्षणिक आनन्दमात्र नहीं देता है प्रत्युत अपनी ओर आकर्षित करता है, हृदय पर एक व्यापक प्रभाव छोड़ता है। इसी प्रभाव के कारण मानव में स्नेह, दया, भक्ति, कृतज्ञता प्रभृति सात्त्विक भावों का समुदय होता है।

सौन्दर्य संसार की सार्वभौमिक सत्ता है। इसकी अनुभूति प्राय: दो रूपों में होती है। प्रथम विषयगत अथ वा वस्तुनिष्ठ एवं द्वितीय विषयिगत अथ वा आत्मनिष्ठ।यहाँ वस्तुनिष्ठता सर्वजनसुलभ एवं आत्मनिष्ठता मनोवैशिष्ट्यसापेक्ष उपादान है। प्रथम में नयनाकर्षणप्रधान होता है तथा द्वितीय में अन्तर्मन का आकर्षण प्रधान होता है। इसी को इस प्रकार कहा जा सकता है कि महाकवि ने सौन्दर्य के वस्तुत: दो धर्मों का उल्लेख किया है- नेत्रप्रसादन तथा चित्तहरण। दूसरे शब्दों में, सौन्दर्य नयनों को चमत्कृत कर, द्रष्टा के मनोराज्य पर आधिपत्य जमा लेता है और कठोर से कठोर व्यक्ति को भी अपना उपासक बना लेता है। इन दोनों धर्मों की एकत्र उपस्थिति की अभिव्यक्ति की ही संसृष्टि है-**लब्धं नेत्रनिर्वाणम्**।[1]

सौन्दर्यशास्त्रियों की विवेचना से भिन्न साहित्य की सुकुमार-कला के अभ्यासी कवियों में ही ये दोनों दृष्टियाँ उपलब्ध होती हैं। महाकवि माघ की प्रथितोक्ति **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया:**[2] में सौन्दर्य की वस्तुनिष्ठ प्रतीति है। अर्थगौरव से अपने काव्य को सौन्दर्यनिकष पर समारूढ करने वाले भारवि ने यह कहकर कि सौन्दर्य प्रेमियों के हृदय अथ वा अन्त:करण में विद्यमान होता है (**वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु**)[3]से सौन्दर्य की आत्मनिष्ठता अथ वा विषयिगतता की स्थापना की है।

उक्त दोनों से भिन्न कालिदास की सौन्दर्यनिष्ठ अवधारणा न तो वस्तुनिष्ठ है न ही आत्मनिष्ठ और न ही उभयनिष्ठ। प्रत्युत प्रसङ्गानुसार वे सौन्दर्यसरित् में डुबकी लगाते हैं। कालिदास ने सौन्दर्य का आ-कण्ठ, आ-प्राण व आ-तृप्त आस्वादन किया था किन्तु मूल्यों के मानदण्ड पर उसे कभी आत्यन्तिक महत्त्व नहीं प्रदान किया था। सौन्दर्यसागर के सम्पूर्ण आवर्त-विवर्तों में पाठक अथ वा भावक को निमज्जित करा कर, कालिदास उसे सत्यं शिवं एवं सुन्दरम् के पुनीत आदर्श-लोक की ओर मोड़ देते हैं और अन्तत: लौकिक प्रेयस् पर पारलौकिक श्रेयस् का अमर सन्देश सुना जाते हैं।

महाकवि कालिदास सहज, निरलंकृत सौन्दर्य के समुपासक हैं। उन्होंने सौन्दर्य को प्रकृति के कण कण में एकनिष्ठताविरह के साथ-साथ अत्यन्ताभावविरहित माना है। यही कारण है कि **प्रियेषु**

सौभाग्यफला हि चारुता,[4] **दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः,**[5] **अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभां पुष्यति,**[6] **किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्**[7], **न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते**[8]प्रभृति उन्मुक्त भाव महाकवि के साहित्याकाश में खद्योत की तरह खचित हैं।

कालिदास की सौन्दर्यानुभूति की समग्रता नायिकानिष्ठ है। महाकवि ने अपनी अमर नायिकाओं के रूपमाधुर्य अथ च सौन्दर्य को जिस सजगता से इसमें विवृत्त करने का प्रयास किया है उसी सावधानी एवं कलात्मक नैपुण्य से उसके शील एवं स्वभाव के सौरभ को भी अनावृत करने का उद्योग किया है। यह सौन्दर्य केवल हृदयग्राही ही नहीं है अपि तु मन को सर्वत्मना रसाप्लावित कर उसमें निमग्न कर देने वाला है। उसका सौन्दर्य बाह्य आकृति तक ही सीमित न होकर आन्तरिक गुणों से ओत प्रोत है।

भारतीय सौन्दर्य-धारणा में मनुष्य तथा प्रकृति, दोनों ही एक ही सौन्दर्यतत्त्व का अनुभव करते हुए रसलीन होते हैं और इसी कारण, दोनों ही सीमाएँ प्रायः एक दूसरे में मिल जाया करती हैं। महाकवि इसी मौलिक आस्था से अनुप्राणित होकर सौन्दर्य के वर्णन में मनुष्य तथा प्रकृति को अभिन्न एवं श्रमशील मानते रहे हैं, प्रसंगानुकूल उन्होंने सौन्दर्य को चाहे वस्तुनिष्ठ, चाहे आत्मनिष्ठ कुछ भी बताया हो, उसकी काव्य साधना सौन्दर्य के इस लोकोत्तर सृष्टिव्यापी तथा अविभाज्य स्वरूप की धुरी पर ही घूमती रही है।

महाकवि का यह मानना है कि जीवन जीने के लिये है, उपभोग के लिये है, उसके आकर्षण से न तो व्यर्थ नेत्रनिमीलन की आवश्यकता है न ही उनके दायित्वों से पलायन की आवश्यकता है। जीवन का सम्पूर्ण उपभोग, सौन्दर्य-रस की चर्वणा करते हुए कर्तव्य-पलायन का सन्तोष पाते हुए, निःशेष-भाव से होना चाहिए। किन्तु आत्यन्तिक रूप से हमारे साध्य नहीं हैं, इनमें ही हमारी दृष्टि अटक नहीं जानी चाहिए। हमारा सबसे बड़ा लक्ष्य है पुनर्भव से मुक्ति और परमानन्द की उपलब्धि-**ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनरागतशक्तिरात्मभूः।**[9]

ऐसा नहीं है कि महाकवि कालिदास ने सौन्दर्य के केवल और केवल वस्तुनिष्ठ पक्ष अथ वा आत्मनिष्ठ पक्ष को ही अधिकारपूर्वक सर्वोत्कृष्ट सौन्दर्य माना है प्रत्युत वे यत्र कुत्रचित् स्वयमेव भ्रान्त दिखते हैं-**न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति।**[10] वे प्रियंवदा से कहलवाते हैं कि आकृति का सौन्दर्य अन्तरात्मा के सौन्दर्य से भी समन्वित होता है। वस्तुतः लोक व्यवहार में ऐसा देखा जाता है कि आकृति एवं गुणों का अनुकूल सामञ्जस्य अपवादजन्य संयोग है। तभी तो बाणभट्ट को कहना पड़ा कि **चन्दनप्रभवो न दहति किमनलम्**[11]? पुलस्त्यकुल में भी पौलस्त्योत्पत्ति देखी जाती है। अर्थात् बाह्यग्राह्य हर वस्तु उत्तम नहीं होता-All that glitters is not gold.

महाकवि के उक्त प्रियंवदोक्ति का समर्थन महाकवि श्रीहर्ष ने भी किया है-**यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति।**[12] (2/51) कालान्तर में आङ्ग्लकवि जॉन कीट्स ने भी इसी प्रकार, सौन्दर्य की एकपक्षीय व्याख्या की[13] कि

Beauty is truth, truth Beauty- that is all
Ye know on earth, and all ye need to know.

किन्तु यह प्रश्न बना ही रह जाता है कि **प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता** का महोद्घोष करने वाले,**दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः** का समुद्घोष करनेवाले महाकवि ने सहसैव ऐसा क्यों कह दिया कि **न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति**। इसके नेपथ्य में एक ही उद्देश्य अभिप्रेत है। वह यह कि महाकवि व्यवस्थावादी हैं, सम्प्रभु की ही स्तुतिमात्र में लीन रहने वाले हैं। कलावतियों के नहीं लीलावतियों के ही समुन्नायक हैं। तभी तो वे कह बैठते हैं कि-**एको हि दोषो गुणसन्निपाते निज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः**[14], **न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति।**

आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ने एक स्थल पर सौन्दर्य के विषय में कहा है कि कुछ रूप रंग की वस्तुएँ ऐसी होती हैं, जो हमारे मन में आते ही थोड़ी देर के लिये हमारी सत्ता पर ऐसा अधिकार कर लेती हैं कि उसका (हमें अपनी सत्ता का) ज्ञान ही हवा हो जाता है और हम उन वस्तुओं की भावना के रूप में परिणत हो जाते हैं। हमारी अनन्त सत्ता की यही तदाकार परिणति सौन्दर्य की अनुभूति है। जिस वस्तु के प्रत्यक्ष ज्ञान या भावना से (यह) तदाकार परिणति जितनी ही अधिक होगी, उतनी ही, वह हमारे लिये सुन्दर कही जाएगी।[15] वस्तुतः उनके सौन्दर्य की अनुभूति भी उसी अनन्त सत्ता की वही तदाकार परिणति है, जिसकी व्याख्या आचार्य शुक्ल ने की है। उक्त उभय सन्दर्भ में सौन्दर्य धारणा का सार्वभौम निरूपण इस प्रकार किया जा सकता है कि इन्द्रियगोचरसौन्दर्य अपने मूलरूप में अपने परब्रह्म के अखण्ड सौन्दर्य का ही सहोदर है, वह वस्तुनिष्ठ है, किन्तु उसका रसास्वादन पूर्णतया मानसिक, हार्दिक व व्यक्तिनिष्ठ है।

इनकी सौन्दर्यदृष्टि की चरम व परम परिणति शान्ति में होती है। शान्ति में ही सौन्दर्य की सम्पूर्णता है, विरोध में नहीं। कालिदास ने अपने काव्य-रस-प्रवाह को उसी स्वर्ग-मर्त्य-व्यापिनी सर्वांगसम्पन्न सौन्दर्य में समाहित कर दिया है। तभी महाकवि इस सौन्दर्ययज्ञ की पूर्णाहुति इस कथन से करते हैं कि-**लब्धं नेत्रनिर्वाणम्**। नवजागरण के प्रसिद्ध आंग्लकवि एडमण्ड स्पेन्सर ने भी सौन्दर्य-स्तवन Hymn of Beauty कहकर की है। अपनी इसी शीर्षक वाली कविता में सौन्दर्य को रंगों, दीप्तियों तथा सुष्ठु स्वभाव के सम्मिश्रण से आगे बढकर स्वर्गीय आलोक के साथ जोड़ दिया है, कायिक सौन्दर्य को आत्मिक सौन्दर्य के साथ संलग्न कर दिया है[16]-

For of the soul the body from doth take
For soul is form, and doth the body make.

महाकवि की उक्त पूर्णाहुति का अनुवाद मानो दिनकर की ऊर्वशी का सौन्दर्य है जहाँ वे कह बैठते हैं कि[17]

दृष्टि का जो पेय है वह रक्त का भोजन नहीं है।
रूप की आराधना का मार्ग आलिङ्गन नहीं है।।

पाद–टिप्पणी–

1. अभिज्ञान0, द्वितीय अङ्क
2. शिशुपालवधम्, 4/17
3. किरातार्जुनीयम्, 8/37
4. कुमारसम्भवम्, 5/1
5. अभिज्ञान0, 1/17
6. विक्रमोर्वशीयम्, तृतीय अङ्क
7. अभिज्ञान0, 1/20
8. कुमारसम्भवम्, 5/9
9. अभिज्ञान0, 7/35
10. अभिज्ञान0, चतुर्थ अङ्क
11. शुकनासोपदेश
12. नैषधीयचरितम्
13. Ode on a Grecian Urn,625/30
14. कुमारसम्भवम्, 1/3
15. कालिदास और उसकी काव्यकला, पृ0 143 पर उद्धृत
16. An Hymn in Honour of Beauty, Edmund Spenser
17.ऊर्वशी, तृतीय/1, रामधारी सिंह दिनकर

सन्दर्भ–ग्रन्थ सूची

1. कालिदास और उसकी काव्यकला–वागीश्वर विद्यालंकार, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली–7, 1988
2. शाकुन्तलविषयक रम्यत्व की अवधारणा– पंकज कुमार मिश्र, परिमल पब्लिकेशन्स,27/28 शक्ति नगर, दिल्ली–7, 2000
3. कालिदास का सौन्दर्य बोध– मुकुलरानी त्रिपाठी, परिमल पब्लिकेशन्स,27/28 शक्ति नगर, दिल्ली–7, 1996
4. साहित्य का मर्म– हजारी प्रसाद द्विवेदी, नैवेद्य निकेतन, वाराणसी, 1965
5. अभिज्ञानशाकुन्तलम्– सुरेन्द्रदेव शास्त्री, रामनारायणलाल बेनीप्रसाद, इलाहाबाद, 1961

Influence of Postmodernism in the Rasagangadhara

Nibedita Banerjee[3] & Dr. Anil PratapGiri[4]
[Dept. of Sanskrit, Pondicherry University, Pondicherry]

Sanskrit literature is one of the most classical language of the world. Sanskrit, Greek, and Latin languages are called sister classical languages due to its vast and most ancient literature which has created intellectual traditions. Sanskrit is very precise and systematic classical language due to its strongest Paniniya Grammar. Literature of the Sanskrit language can be divided into two categories-

1. Classical Sanskrit literature.
2. Modern Sanskrit literature.

Poetics is the major branch of classical Sanskrit literature which is originated from Veda and nourished in Agnipurana. Flourished from Bhamah to PanditrajaJagannatha. Panditraja Jagannatha is well known poetician in the history of classical literary criticism. He is the modern intellectual who has seen literary criticism writing tradition very-well. He has enhanced that tradition in his text called Rasagangadhara. Rasgangadhara is the text in which criticism of literary theories become end. Panditraja has replied successfully all the doubts in this text due to his vast intellectual mega mind capacity. This is the time of 17th century A.D. when modernism was on peak point in the world. Panditraja forwarded himself one more step that is called Postmodernism in his text.

In this research paper I will explore the doctrine of postmodernism in the Rasagangadhara and it would be justified that this latest intellectual discipline is already reveled by Panditraja. That is why Rasgangadhara has a peculiar significance in the present postmodern era.

Post Modernism has been originated in the form of ideology in the occidental countries as a counterpart of modernism; Modernism has originated many socio-political, economical, cultural as well as environmental problems al over the world. To resolve those problems modernism has been converted into post modernism. Major Issues of Postmodernism are listed below:

1.Central Issues- abstraction, futurity, individualism, secularism, rationality, freedom, scientific knowledge, morality, etc.
2. Marginal Issues- irrationality, plurality, deception, demon, sin, murder, sexuality, madness, hospitals, infamy, fantasy, illusions, corruption, crimes, etc. Anti

[3] Research Scholar
[4] Assistant Professor

Foundationalism, anti Essentialism, anti teleology and anti Logocentrism Human-subjectivity-*Cogito,* Transcendental consciousness, Spirit or *Geist.*

3. Methodology of Post-modernism:

- Critique of history as grand narrative, *begriff*or Notion
- No final writing or final struggle.
- Accepting the horizontal character of Hegel/Marx dialectics but not its teleology.
- Proposing ruptures and mutations.
- Reality follows diverse models which are rich in conflicts.

Influence of postmodernity in India:

Kierkegaard has once said that to the extent he ceased upon mentor's truth and made it his own, he diminished the importance of the 'other'. In India, we do it other way round: by magnifying the mentor we absolve ourselves of the responsibility of living up to his teaching. Derrida calls it 'politics' i.e. 'a privileged space of lying'. The propaganda, the public opinion, the charismatic personality, the image manipulation are the conjuror's cloak behind which reality was sought to be replaced by illusion. It may be illustrated with the examples of re-writing history both in France and in India. In France it was the deportation of Jewish citizens during Nazi occupation. In India too, we are witnessing the re-writing of historical texts *vis-à-vis* restructuring of the vocabulary of political and public morality. It is in this context that I wish to place Derrida's project as 'the revenge of language (text, writing, etc.) on philosophy' and deconstruction may help us to carry on the process. A tradition comprises of beliefs and attitudes of the people which are extended through time in which certain fundamental agreements are defined and redefined in terms of both internal and external debates. Debates are reflected in theform of Sastrath intellectual tradions- created commentary writing traditions in the field of Indian knowledge system. There are four concepts of hypothesis for getting liberation. Liberation is nothing but balance way of living – *yoga, varna, āsrama* and*purushārtha.*There are four yogas: Raja Yoga, Karma Yoga, JyanaYoga and Bhakti Yoga. FourVarnas: Brahmin, Kshatriya, Vaisya and Sudra. Four Ashramas: Bramhacarya Ashram, GrihastaAshram,Vanaprastha Ashramand SanyasaAshram.There are four types ofPurusartha also called them PurusarthaCatustaya-Dharma,Artha,Kama and Moksha.Base of these four major pillars of Indian Knowledge system leads to plurality. Pluralism is the act of philosophizing. The different *Mandalas* of the *Rgveda* have been attributed to different schools and groups of intellectuals. Even *Yajurveda* is a *Samhita* and *Charak*is a *Samhita*. These are compilation of different views, plurality of views, diversity of ethnic groups. These ought to be assumed, otherwise we cannot explain *Samhita*. It is this diverse interaction that gives rise to compilation of *Samhita*. There is a need to critically engage in this process and we need *Mimamsa* to resolve the differences of the proliferated group of thinkers. We have *Purva- Mimamsa*, Kumarilabhatta, who is a symbolic of a name, then *UttaraSiddhanta,* etc.**,** 'The whole idea of postmodernity is better rethought under the rubric of rewriting of modernity.' It is post enlightenment, post liberal, post discourse, post Marxist, post Freud—

- Lyotardin Postmodern Condition- A Report on Knowledge 1979 and in Driftworks inveighs against modernist Reason as repressive and totalitarian and argues in favor of pluralities of singularities. Post-modernism rejects the fundamentalist

ideologies.Antifoundationalism is the rejection of the idea of a single unified whole in which everything is ultimately interrelated. What we call knowledge only exists because we have created it. If posed with the question, "if a tree falls in the forest, and no one is around, would it make a sound?" the antifoundationalist may doubt whether the tree even fell in the first place, after all, nobody saw the tree fall in the first place.

- An anti-foundationalist is one who does not believe that there is some fundamental belief or principle, which is the basic ground or foundation of inquiry and knowledge.
- To an antifoundationalist, learning is only something which man uses to comprehend what society thinks. An antifoundationalist believes that everything exists only because we believe it is there. Therefore reality only exists for the individual, because everything we perceive is from the individual.

Logical, Historical/Genealogical method- Anti-foundationalists use logical or historical/genealogical attacks on foundational concepts (see especially Nietzsche and Foucault), often coupled with alternative methods for justifying and forwarding intellectual inquiry, such as the pragmatic subordination of knowledge to practical action .*Risi*Dirghatamas says *"*At first was neither Non- Being (*asad*) nor Being *(sad).* There was not air nor yet sky beyond. What was its wrapping? Where? In whose protection? Was water there, unfathomable and deep? There was no death then, nor yet deathlessness; of night or day there was not any sign. Who really knows? Who can presume to tell it? Whence was it born? Whence issued this creation? Even the gods came after this emergence. Then who can tell from whence it came to be? That out of which creation has arisen, whether it held it firm or it did not, He who surveys it in the highest heaven, He surely knows - or maybe He does not know!"

Sanskrit literature is an ancient and classical languageof India; represent a trendy tradition from the time of Vedas in the second *millennium* BCE until the modern society. Sanskrit literature has mainly achieved greatness in religion and Philosophy and enormous vocabulary. As per the Indian Tradition Sanskrit has been the source of later language and literature Pail and Prakrit were first to develop from Sanskrit.

Worldly Poetry – Loka-Kavya was first written by Valmiki. He wrote the Ramayana the great epic. The first Sloka[5] which came out from his soul. After that Mahabharata, Bharavi, Bhatti, Kumardasa, Kalidasa all wrote Mahakavya. After that Sanskrit literature was divided in many parts. Classical literature is one of them.

The tradition of classical literature was started from the period of Agnipurankar, who wrote Agnipuran. After that Dandi, Rudratha, Bamana, Anandabardhan, Mamatth, Biswanath, Jagannath- were famous for their classical literature mainly they defined the term literature what is literature? Division of literature etc. Panditraja Jagannatha was a modern poet who knows the traditional Sanskrit very well. He kept the main tradition of classical Sanskrit literature but he always try to relate that tradition with modern society. He is considered as one of the last Scholars who followed the classical tradition in Sanskrit literature. He was highly critical of the views of earlier writers. He established his all theories by Navya-

Nyaya language. Navya- Nyaya language is a technical language. In this language every word has a meaning. So, it is ambiguity free language. Panditaraj Jagannath classified his all theory by using this technical language, that's why his definition is ambiguity free.

As an intellectual movement Postmodernism challenges several Modernists. In art Postmodernism was specially a reaction against Modernism which has dominated art theory and practice since the beginning of the 20th century. Actually Post-modernism is a reaction against Modernism. In essence it stems from a recognition the reality is not simply mirrored in human understanding of it but it is constructed as the mind tries to understand its own particular and personal reality. So, Postmodernism is highly skeptical of explanations which claimed to be valid for all groups culture, traditions or races and instead focus on the relative truth of each person. Postmodernism says that death of the poet means an elevation of text and language as the fundamental phenomena of existence.

In 1988 lyotard said 'The whole idea of postmodernity is better rethought under the rubric of rewriting of modernity.' It is post enlightenment, post liberal, post discourse, post Marxist, post Freud…..'

'White S.K., *Political Theory and Postmodernism* 1991, 'increasing incredulity towards metanarratives, new forms of societal rationalism, new information technologies, emergence of new social movements.'

Some fundamental issues of Postmodernism is-

- It is an attitude or a mood without any system.
- Minority rights, local struggles, plurality of struggles.
- End of Ideology and Historicity.
- Struggle for local identity, subalterns and skepticism to institutionaldomination.
- Pluralism
- Anti-foundationalism.

Postmodernism means a believe or a supporter of Postmodernism. Not only supporter of believe we can also say follower or applier of Postmodernism. Panditaraj Jagannathwas a Postmodernist. Postmodernism took place in western society- but in Indian culture we can see 17th century it took place Panditaraj Jagannath applied Post-modernism in his work-Rasagangadhar.

Postmodernity says "the death of the author" - its means that don't focus on the character of or personal life of the author, concentrate on the author's work which is useful after his death also Postmodernism says with about that work which is relevant with the past society, and also the modern society.

Panditaraja accepts Pre-eminence of non-existence over existence in the concept of LakottaraAahalada. What is lokottara? Which is superior in the enjoyment-That lokottara

is Niratishaya, can not be explained in the language only internal sense organs of Sahridaya is the witness.

Panditraj also wrote the same in his Rasgangadhar text in Navya-Nayay language which is relevant till now. It is only because Indian intellectual tradition is there. In RasgangadharPanditraja followed the tradition of Navya-Nayay language. Many controversies are famous about his personal life. Like- he fell in love with a yavan girl (Labangi) etc. But according to Postmodernism we never focus on the author'spersonal life, just focus on his work. How much he dedicated himself for his work which will be always alive. So, Panditraj Jagannath wrote his book according to Navya-Nyaya language which is too much useful for present literature writers, which is ambiguity free. We can understand the actual meaning of 'Kavya' from the text Rasgangadhar. In Rasgangadhar Panditraj said that -The text is relevant with our tradition society and present society[2]. In modernism the meaning came according to the author but in postmodernism the meaning will be relevant to the present society and which gives us our own felling of literary happiness.

Postmodernity found issues which will not yet address. In Rasgangadhar Panditraj Jagannath also focused on the language which no one thought before. An important portion of the text was written by Navya-Nayay language.

He did not break our tradition. First he did Mangalacharan[3] (Prayer) in this text after that he also show respect to his Guru (Teacher)[4]. He didn't hide his identity like other classical poets. He gave his own introduction in this text[5].

In Postmodernity they always think about new, they never copy from others. Same in Rasgangadhar Panditraj said that he didn't take any thought from others. He wrote the total text according his own view[6]. He didn't even take a single example from another text[7].

In modernism there was a tradition, they always used the deductive method – from general to particular. But Postmodernism follows the inductive method. From Particular to general. They say that if anybody did not know about particularity then how they can understand the objectives of particularity. First we have an idea about quality than only we can say about qualifier hood. Panditraj Jagannath also said the something in Rasagangadhar-"गुणादिमत् काव्यम्" he first defines the 'Kavya' after that he said about the objects of 'Kavya'. So he followed postmodernist tradition. Like when we have not seen a cow we can't express its tale, horn, etc. First we have to know about the cow (गो) then only we can tell about its parts or it's Property (गोत्व). Same Panditraj also define the Kavya first after that he explain about Riti, Guna, Alankara etc. One of the main Central issue of Postmodernism is plurality. "एकं सद् विप्राबहुधावदन्ति"- famous quote about our Indian tradition. In Sankhya, Vedanta, Naya-Vaisesikas also tell about Plurality. Panditnarendra also followed our tradition and postmodernism. He gave three definitions of 'Kavya'.

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

Where other poet said about four explanation of Rassutras, there Rasgangadhar text said about eleven explanations of Rassutras.

Panditraja can be considered as a Postmodernist intellectual who has enhanced the fundamental traditional literary thinking; he defines the literary theories and examines each word of the definitions critically so that definition should be free from all the types of defects. In this way each definition of the literary theory can be treated as an ultimate definition of Poetics. It is the enhance methodology of literary theories of criticism which was adopted by Panditraja Jagannatha at the 17th century.

So we can say Postmodernism is originated from western intellectual tradition. But the doctrine of Postmodernism was inherent in the Indian Intellectual traditions as a holistic view. Postmodernism in Indian prospective credits another brunch of Postmodernism which is aspirate chapter of human understanding. The text Rasgangadhara is one of the examples of it. Panditraja followed so many postmodernist issues in his text in the 17th century. He wrote the text as a postmodernism method. We can say 'The death of the author' is also appropriate for this text. In this text we always can fell the vibration of Navya-nayay language. The text always helps us to understand the main literary theories and its criticism.

*Major theme of Postmodernism of this research article is oriented by Prof R.P.Singh, Philosophy, JNU, New Delhi.

References:

1. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती समाः।
   यत्क्रौञ्चमिथुनादेवकमवधीः काममोहितम् ।।- Ramayana,Balkanda 14/ 2.
2. परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये,
   तथाऽपि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
   तिमीन्द्राः सङ्क्षोभं विदधतु पयोधेः पुनरिमे,
   किमेतेनायासो भवति विफलो मन्दरगिरेः ।।- Rasgangadhara4/1.
3. स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
   मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
   कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी,
   मदीयमतिचुम्बिनी भवतु काऽपि कादम्बिनी ।।- Rasgangadhara1/1.
4. श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः,
   काणादीराक्षपादीरपि गहनरगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।
   देवादेवाध्यगीष्ठ स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं,
   शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः ।। - Rasgangadhara 2/1.
5. पाषाणादपि पीयूषंस्यन्दतेयस्य लीलया ।
   तं वन्दे पेरूभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ।।-Rasgangadhara 3/1.
6. निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं, काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।
   किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्धः, कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ।। - Rasgangadhara 6/1.

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

7. मननतरितीर्णविद्याऽर्णवो जगन्नाथपण्डितनरेन्द्रः ।
   रसगङ्गाधरनाम्नीं करोति कुतुकेन काव्यमीमांसाम् ।। - Rasgangadhara 7/1.
8. तत्र कीर्ति-परमाह्लाद-गुरूराजदेवताप्रसादाद्यनेकप्रयोजनकस्य काव्यस्य व्युत्पत्तेः कविसहृदययो-रावश्यकतया गुणालङ्कारादिभिनिरूपणीये तस्मिन् विशेष्यताऽवच्छेदकं तदितरभेदबुद्धौ साधन च तल्लक्षणं तावन्निरूप्यते – Rasgangadhara-1.

Bibliography

1. Jha Pandit Madanmohan, Rasgangadhara, 1st Anan, ChoukhambaVaidya Bhavan, Varanasi, Reprinted edition, 2013.
2. Sharma Dr. Ramadhar, Rasgangahar, 1st Anan, Bharatiya Vaidya Prakashan. Delhi
3. Chauhan Dr. Dalbir Singha, Chauhan Dr. Rupesh Kumar, 2ndAnan (up to Alankar nirupanam), Choukhamba Krishnadas academy, Varanasi-2013.
4. White S.K, Political theory and postmodernism-1991.
5. LyotardJ-F, The Postmodern Condition-1984.
6. McHale B, Postmodernist Fiction-1987.

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

मनुस्मृति के आलोक में दण्ड-विधान

डा. गीताशुक्ला
[एसोसिएट प्रोफेसर, संस्कृतविभाग, भ. दी. आ. क. स्नातकोत्तर महाविद्यालय, लखीमपुरखीरी, उत्तर-प्रदेश]

मनुस्मृति विश्व का एक ऐसा ग्रन्थ है जिससे मानव ने वैयक्तिक आचरण और समाज रचना के लिए प्रेरणा प्राप्त की। मनुस्मृति केवल प्राचीनता की दृष्टि से नहीं प्रत्युत् सर्वांगीणता और विशुद्धि की दृष्टि से भी महत्त्वपूर्ण है। प्रस्तुत शोधपत्र का विषय है मनुस्मृत्याधारित दण्ड विधान। अतः मनुस्मृति के सातवें तथा आठवें अध्याय में वर्णित दण्ड विधान का विशद वर्णन किया गया है।

मनुष्य ने जब समाज व राष्ट्र के अस्तित्व तथा महत्त्व को मान्यता दी, तो उनके कर्तव्यों और अधिकारों की व्याख्या निर्धारित करने तथा नियमों के अतिक्रमण करने तथा नियमों के अतिक्रमण करने पर दण्ड–व्यवस्था करने की भी आवश्यकता उत्पन्न हुई और इसके लिए विभिन्न युगों में स्मृतियों की रचना हुई जिनमें मुनस्मृति को विशेष महत्त्व प्राप्त है।

मनुस्मृति हिन्दू धर्म की सबसे महत्त्वपूर्ण एवं प्राचीन स्मृति है। इसे मानव–धर्म–शास्त्र तथा मनुसंहिता आदि नामों से भी जाना जाता है। यह उपदेश के रूप में है जो मनु द्वारा ऋषियों को दिया गया। इसके बाद के धर्मग्रन्थकारों ने मनुस्मृति को एक सन्दर्भ के रूप में स्वीकारते हुए इसका अनुसरण किया है। हिन्दू मान्यता के अनुसार यह ब्रह्म की वाणी है।

मनुस्मृति वह धर्मशास्त्र है जिसकी मान्यता जगविख्यात है। न केवल भारत में अपितु विदेश में भी इसके प्रमाणों के आधार पर निर्णय होते रहे हैं। मनुस्मृति को विश्व की एक अमूल्य निधि माना जाता है। भारत में वेदों के बाद सर्वाधिक मान्यता और प्रचलन मनुस्मृति का ही है। मनुस्मृति केवल प्राचीनता की दृष्टि से ही नहीं अपितु सर्वांगीणता और विशुद्धि की दृष्टि से भी महत्त्वपूर्ण है। मनु की प्राचीनता इसी बात से सिद्ध होती है कि ऋग्वेद में मनु को मानव जाति का पिता कहा गया है–

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यड्.धियमत्नत।
तस्मिन् ब्रह्मणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्ययम्।।[(1)]

प्राचीनतम धर्मशास्त्र गौतम का माना जाता है जिन्होंने केवल मनु का उल्लेख किया है।[(2)] इसका अभिप्राय यह है कि मनुस्मृति अत्यन्त प्राचीन है। तैत्तिरीय आरण्यक में भी स्मृति शब्द का प्रयोग आया है।[(3)]

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

स्मृति शब्द स्मृ धातु से क्तिन् प्रत्यय लगकर निष्पन्न हुआ है जिसका जिसका अर्थ है याद (स्मरण) धर्मशास्त्रीय ग्रन्थकारों के अतिरिक्त शंकराचार्य, शबरस्वामी जैसे दार्शनिक भी प्रमाण– रूपेण इस ग्रन्थ को उद्घृत करते हैं। परम्परानुसार यह स्मृति स्वयंभुव मनु द्वारा रचित है वैवस्वत मनु या प्राचेतस मनु द्वारा नहीं। मनुस्मृति का एक श्लोक उसके व्याख्याता के रूप में स्वयम्भुव मनु की ओर संकेत करता है।

स्वयंम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः।।[(4)]

मनुस्मृति भारतीय संस्कृति का एक अभिन्न अंग है। इसकी गणना विश्व के ऐसे ग्रन्थों में की जाती है जिससे मानव ने वैयक्तिक आचरण और समाज रचना के लिए प्रेरणा प्राप्त की है। इसमें प्रश्न केवल धार्मिक आस्था या विश्वास का नहीं है। मानव जीवन की आवश्यकताओं की पूर्ति, किसी भी प्रकार आपसी सहयोग व सुरूचिपूर्ण ढंग से हो सके यह अपेक्षा और आकांक्षा प्रत्येक सामाजिक व्यक्ति में होती है।

मनुस्मृति में बारह अध्याय हैं जिनमें सृष्टि की उत्पत्ति, संस्कार, नित्य और नैमित्तिक कर्म, आश्रमधर्म, वर्णधर्म, राजधर्म व प्रायश्चित आदि उन सभी विषयों पर परामर्श दिया गया है जो कि मानव मात्र के जीवन में घटित होने सम्भव है। यह सब धर्म व्यवस्था वेद पर आधारित हैं तैत्तिरीय संहिता में कहा गया है कि– मनु ने जो कुछ कहा है वह मनुष्य के लिए भेषज है।[(5)]

मनुस्मृति मानवधर्म और आचरण सम्बन्धी एक महान् ग्रन्थ है। वेद मानवमात्र के सम्पूर्ण जीवन दर्शन एवं आचरण का एकमात्र प्रतिष्ठित प्रमाण है परन्तु वेद में विविध विषयों का क्रमिक विवेचन न होकर यत्र–तत्र उनका प्रतिपादन हुआ है। अतः वेदमूलक धर्मशास्त्रों का प्रणयन धर्मसूत्रों और स्मृतियों के रूप में हुआ। स्मृतियों का प्रचार–प्रसार धर्मसूत्रों के समानान्तर ही होता रहा है। धर्मसूत्रों और स्मृतियों में विषयगत कोई भेद नहीं है केवल शैली का ही भेद कहा जा सकता है। बूहलर का मानना था कि–

धर्मशास्त्र सम्बन्धी बातें जो पद्यवद्ध थीं वे स्मृतिशील थीं, जनता की स्मृति में अनायास ही बहती आई थीं।''[(6)] मनुस्मृति मानव धर्मशास्त्र का एक आकर ग्रन्थ है। स्मृतियों के प्रतिपाद्य को तीन भागों में विभाजित किया जा सकता है – आचार, व्यवहार तथा प्रायश्चित.

1– मनुष्य की भौतिक एवं आत्मिक उन्नति के लिए आचार आवश्यक है। आचार की परिशुद्धि के लिए भारतीय संस्कृति में संस्कारों का विशेष महत्त्व है।

2– सामाजिक जीवन में दूसरों के साथ किस प्रकार का व्यवहार करना चाहिए? देशकाल व परिस्थिति के अनुसार इसका विस्तृत विवेचन मिलता है इस दृष्टि से समाज और राज्य की

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

दो प्रमुख इकाइयाँ हैं। इन दोनों के सुस्थिर और सुव्यवस्थित रहने पर प्रजा में शान्ति, सुख, समृद्धि और सुरक्षा रहती है और इन दोनों के स्वार्थवृत्तिक तथा अहंवादी हो जाने पर लोगों का जीवन कष्टमय तथा आत्मघाती प्रवृत्ति का हो जाता है। अतः यह आवश्यक है कि राजा, शासक, राज्याधिकारी तथा पंचायतें आदि जनता को सत्य व्यवहार पर स्थित रहने की प्रेरणा दें और उसके ठीक–ठीक पालन कराने के लिए पुरस्कार और दण्ड की व्यवस्था करें।

चित्तस्य शोधनम् प्रायश्चित्तम्

3– प्रायश्चित्त स्वानुशासन की व्यवस्था है। निषिद्ध तथा अनुचित आचरण करने पर स्वप्रदत्त दण्ड भोग विधान की प्रक्रिया है तथा शारीरिक और मानसिक रूप से कृत पाप के विनाश का साधन है इसीलिए भारतीय संस्कृति में प्रायश्चित् विधान की विशेष व्यवस्था थी। प्रायश्चित विधान की एक विशेषता यह भी है कि समाज में जिसको जितना ऊँचा स्थान प्राप्त है उसके लिए उतने ही अधिक प्रायश्चित विधान भी हैं।

कामन्दकीय नीतिसार में कहा गया है कि राजा को तीन विद्याओं का अध्ययन करना चाहिए जबकि मनुस्मृति में चार विद्याएँ मानी गयी हैं।[(7)]

वर्तमान मनुस्मृति में 12 अध्याय है। भाषा सरल तथा प्रवाहमयी है तथा अनुष्टुप् छन्द प्रयुक्त है तथा प्रायः पाणिनीय व्याकरण सम्मत है। मनुस्मृति में अपराध के 18 कारण है– इन विवादों व अपराधों के लिए एक विशेष प्रकार की दण्ड व्यवस्था का प्रतिपादन मनुस्मति में किया गया है।

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च।।
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रय–विक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः।।
सीमाविवादधर्मश्च पारूष्ये दण्डवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च।।
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह।।[(8)]

अर्थात् ऋण लेना, धरोहर रखना, किसी वस्तु या भूमि आदि का स्वामी न होने पर भी उसे क्रय या विक्रय करना, अनेक व्यक्तियों का मिलकर संयुक्त रूप से व्यापार करना, दान आदि में दी गई सम्पत्ति या वस्तु के क्रोध लोभ या अपात्रता के कारण वापस ले लेना, नौकरों का वेतन अथवा मजदूरों की मजदूरी न देना, पूर्व निर्णीत व्यवस्था (सन्धि पत्रादि) को न मानना, क्रय–विक्रय में विवाद उपस्थित होना, स्वामी तथा पालक में परस्पर विवाद, सीमा के विषय में विवाद होना, दण्ड पारूष्य वाक्पारूष्य, चोरी करना, अतिसाहस करना। स्त्री का पर पुरुष के साथ सम्भोग आदि, स्त्री–पुरुष

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

का धर्म, पैतृक धन सम्पत्ति या भूमि आदि का बँटवारा करना, जुआ खेलना या द्रव्यादि रख कर पशु पक्षियों को लड़वाना।

यदिहस्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित' यदिहास्ति सामाजिक आचार विचार की दृष्ट से– सप्तम अध्याय में सजा के लिए आचरणीय धर्मों का, दण्ड की महत्ता का, साम, दाम, दण्ड भेद के प्रयोग की व्यावहारिकता का वर्णन हुआ है।

अष्टम अध्याय में प्रजा के विवादों को निपटाने के लिए समुचित विधि को अपनाने का अपराधियों को दण्ड देने का दण्ड देते समय व्यक्ति के स्तर तथा अपराध की मात्रा पर विचार करने आदि का वर्णन किया गया है। 7वें अध्याय के 16वें श्लोक में यथा योग्य दण्ड देने का वर्णन किया है।

स राजा पुरूषो दण्डः स नेता शासिता च सः।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः।।[(9)]

अर्थात् वास्तव में दण्ड ही राजा, दण्ड ही पुरुष, नेता, अनुशासक तथा चारों आश्रमों को धर्मपालन की सुविधा जुटाने का साधन होता है। दण्ड के बिना कुछ भी व्यवस्थित नहीं रह पाता।दण्ड के भय से ही लोग कर्त्तव्यपालन में प्रवृत्त होते है।[(10)] जिस देश में श्यामवर्ण और लाल आँख वाला पापनाशक दण्ड घूमता रहता है वहाँ प्रजा सावधानीपूर्वक कर्त्तव्य पालन करती है।

दण्ड शास्ति प्रजाः सर्वाः दण्ड एवाभिरक्षति।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्म विदुर्बुधाः।।[(11)]
समीक्ष्य सः धृतः सम्यक् सर्वाः रञ्जयति प्रजाः।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः।।[(12)]

यदि राजा अपराधियों को दण्ड देने में सावधान नहीं रहता तो शक्तिशाली दुर्बलों को उसी प्रकार नष्ट कर डालते हैं जैसे बड़ी मछली द्वारा छोटी मछलियों को खा लिया जाता है।[(13)] दण्ड के स्वरूप का उल्लेख इस प्रकार किया गया है–

यत्रश्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पादपा।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधुपश्यति।।[(14)]

यदि अपराधियों को दण्ड नहीं देता, तो कौआ पुरोडाश का और कुत्ता हवि का भक्षण करने लगेगा। कोई किसी का स्वामित्व स्वीकार नहीं करेगा और समाज की स्थिति क्रमशः उत्तम मध्यम और अधम होकर गड़बड़ा जाएगी। सत्यवादी, बुद्धिमान, धर्म, अर्थ काम के वास्तविक स्वरूप को समझने वाला राजा ही दण्ड देने का अधिकारी है।[(15)] दण्ड का भली प्रकार प्रयोग करने वाले राजा के ही धर्म अर्थ काम में वृद्धि होती है दण्ड के दुरुपयोग से राजा का विनाश होता है।[(16)] दण्ड अत्यन्त तेजस्वी है

संस्कार विहीन राजा इसे धारण नहीं कर सकते।[17] अन्याय से प्रयुक्त दण्ड राजा को नष्ट करके जड़–चेतन व ऋषिमुनियों व अन्तरिक्ष के देवों को भी पीड़ित करने लगता है।[18] द्रष्टव्य है– पवित्र आचरण वाला, सत्यप्रतिज्ञ, शास्त्र के अनुसार कार्य करने वाले बुद्धिमान राजा द्वारा ही। दण्ड को न्यायपूर्वक चलाया जा सकता है। कैसे राजा द्वारा दण्ड का न्यायोचित प्रयोग सम्भव नहीं है बतलाया जा चुका है, तथा कैसे राजा द्वारा दण्ड न्यायपूर्वक चलाया जा सकता है[19] उचित दण्डविधान से राजाा का यश पानी में तैल बिन्दु के समान फैल जाता है जबकि अनुचित प्रयोग से जल में घृत बिन्दु के समान संकुचित हो जाता है।[20] विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि। संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि। मनुस्मृति में दण्ड के सम्बन्ध में 7 वे तथा 8वें अध्याय में उल्लेख है। मनुस्मृति में दण्ड अधोलिखित प्रकार के हैं–

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम्।।[21]

अर्थात् प्रथम बार अपराध करने पर वाग्दण्ड, दूसरी बार धिग्दण्ड तीसरी बार अर्थदण्ड तथा चतुर्थ बार वधदण्ड दें। परन्तु यदि अपराधी उक्त चारों से भी वश में न आए तो चारों दण्डों का प्रयोग एक साथ करना चाहिए।

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्।
तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्।।[22]

इसके अतिरिक्त अपराधी जिस भी अंग से अपराध करें उस अंग का कर्तन या छेदन कर देना चाहिए।

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्चेच्छेटष्मन्त्यजः।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्।।[23]

मनुस्मृति में वर्णित दण्डविधान के नियमों के अन्तर्गत राजा स्वयं भी नियमों में बँध जाता है। यदि राजा वाग्दण्ड से प्रजा को दण्डित न करे तो वह अपनी आत्मा, यश व कीर्ति को नष्ट करता है तथा धर्मभ्रष्ट भी हो जाता है। पिता, आचार्य, मित्र, माता, स्त्री, पुत्र और पुरोहित इनमें से जो भी अपने धर्म में तत्पर नहीं रहता वह भी राजा के लिए दण्डनीय है–

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्यापुत्रः पुरोहितः।
नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मेन तिष्ठति।।[24]

मनुस्मृत्युक्त दण्ड विधान समाज को सही दिशा प्रदान करने में सक्षम है। मानवता का पोषक है अतएव व्यवहार में लाने योग्य है। इस प्रकार जो जैसा अपराध करता है उसका दण्ड भी उसी के अनुसार होना चाहिए।

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति।
यथा यथा महद्दुखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा।।[25]

स्मृति ग्रन्थों में दण्डविधान के दो उद्देश्य दृष्टिगत होते हैं–

(1) अपराधी पुनः अपराध कार्यों में प्रवृत्त न हो

(2) अपराधी की सुप्त अन्तश्चेतना जागृत हो अर्थात् अपराधों का ह्रास हो।

महाराज मनु दण्ड के महत्त्व के सम्बन्ध में कहते हैं कि–

दण्ड के भय से समस्त स्थावर–जड़्गम अपने अपने कार्यों का सम्पादन करते हैं–

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
भयाद् भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च।।[26]

और भी

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम्।
नयेत्तथा ऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम्।।[27]

अर्थात् जिस प्रकार शिकारी मृग के चिह्नित मार्ग से मृग के स्थान का निश्चय कर लेता है उसी प्रकार राजा को अनुमान प्रमाण से धर्म के तत्त्व अर्थात् दण्ड का निर्णय करना चाहिए। दण्ड के निर्धारण से राजा सत्यव्यवहार, साक्षी (गवाहों), देश काल व स्वरूप आदि को देखकर भलीभाँति निर्णय करे– अर्थात् स्त्रियों के विवाद में स्त्रियों को द्विजों के विवाद में द्विजों का शूद्रों के विवाद में शूद्रों को तथा चाण्डालों के विवाद में चाण्डाल को साक्षी बनाया जाना चाहिए।

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः द्विजानां सदृशा द्विजाः।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः नामन्त्य।।[28]
तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमुत्सृजत्पूर्वमीश्वरः।।[29]

अर्थात् ईश्वर ने सभी प्राणियों की धर्मानुसार रक्षा करने के लिए ब्रह्मतेज से सम्पन्न अपने प्रतिनिधि रूप राजा को दण्ड देने की शक्ति और अधिकार प्रदान किया है। वास्तव में मनुस्मृति भारतीय आचार–संहिता का विश्वकोश है जो व्यक्ति के सर्वतोमुखी विकास तथा सामाजिक व्यवस्था को सुनिश्चित रूप देने व व्यक्ति की लौकिक उन्नति और पारलौकिक कल्याण का पथ प्रशस्त करने में मनुस्मृति शाश्वत महत्त्व का परम उपयोगी ग्रन्थी है। ब्रिटिश शासकों ने भी मनुस्मृति को ही आधार बनाकर 'इण्डियन पैनल कोड' बनाया तथा स्वतन्त्र भारत की विधान सभा ने भी इसी स्मृति को प्रमुख आधार माना। इस प्रकार मनुस्मृति का प्रभाव केवल भारत में ही नहीं अपितु बाहर भी था। जिस प्रकार वेदों में मनु का उल्लेख हुआ है उसी प्रकार मनुस्मृति में वेदों का ज्ञान को मूल माना गया है।

"वेदाऽखिलो धर्ममूलम् स्मृतिशीले च तद्विदाम्" ।[30]

मनु ने जो कुछ कहा है वह सब वेद में विद्यमान है–

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ।।[31]

मनुस्मृति मात्र एक देश या जाति के लिए नहीं अपितु समस्त संसार के लिए उपयोगी है–

एतद्देशप्रसूतस्य पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।[32]

मनुस्मृत्युक्त दण्डविधान को व्यवहार में लाकर अपराधों में कमी की जा सकती है।

सन्दर्भ

1– ऋ0 1/80/16
2– गौ0ध0सू0 11/19
3– तै0 आ0 1/2
4– मनु0 1/61
5– तै0सं0 2–2–10–2
6– सेक्रेड बुक ऑफ दि ईस्ट भूमिका
7– मनु0 7/43
8– मनु0 8/4,5,6,7
9– मनु0 7/16 व 17
10– मनु0 7/22,23,24
11– मनु0 7/18
12– मनु0 7/19
13– मनु0 7/20
14– मनु0 7/25
15– मनु0 7/26
16– मनु0 7/27
17– मनु0 7/28
18– मनु0 7/29
19– मनु0 7/30, 31
20– मनु0 7/33,34
21– मनु0 8/129
22– मनु0 8/130
23– मनु0 8/278
24– मनु0 8/334
25– मनु0 8/285
26– मनु0 7/15
27– मनु0 8/44
28– मनु0 8/68
29– मनु0 7/14
30– मनु0 2/6
31– मनु0 2/7
32– मनु0 2/20

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. ऋक्सूक्तसंग्रहः, व्याख्याकारः डा॰ हरिदत्त शास्त्री, प्रकाशक-साहित्य भंडार – सुभाष बाजार-मेरठ-2, संशोधित एवं परिवर्धित संस्करण
2. श्रीमद्भगवद्गीता(श्लोकार्थ सहित), गीताप्रेसगोरखपुर, संवत् 2060
3. श्रीमद्वाल्मीकि रामायण(प्रथम खण्ड), गीताप्रेसगोरखपुर, संवत् 2069
4. शतकत्रयम्, पुरोहित गोपीनाथ, प्रकाशक - भारतीय कला प्रकाशन, नारंग कलोनी, त्रिगर्त नगर, दिल्ली-110035, प्रथम संस्करण - 2010
5. ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेसगोरखपुर, संवत् 2068

पाणिनीयसूत्राणां तात्पर्यसाधने सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनानि

डा. गिरिधारीपण्डा
[सहायकाचार्यः, स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागः, मिदनापुरमहाविद्यालयः, मिदनापुरम्, पश्चिमबङ्गः]

'अगत्या हि परिभाषाऽऽश्रीयन्ते' इति शास्त्रकृतां वचनात् शास्त्रीयरहस्यस्य पदसाधुत्वोपायस्य च झटिति प्रतिपत्तये परिभाषाणामुपयोगित्वं सर्वथाऽनस्वीकार्यम्। लक्ष्यसिद्धौ लक्षणोपप्लवने च परिभाषा आश्रीयत इति शिष्टानुशिष्टवचनं प्रमाणान्तरं नापेक्षते। सूत्रात्मकव्याकरणपरम्परायां प्रवर्त्तमानस्य त्रिमुनिव्याकरणस्य विचारावधौ सुखेन प्रतीतिसाधनाय परिभाषावलम्बनमभिलष्यते।लक्ष्ये लक्षणस्य सञ्चरणं पुनश्च लक्षणे अद्भूतदोषवारणपरिभाषाप्रवृत्तिकारणम्। किं बहुना पातञ्जलमहाभाष्यं परिभाषाणामुद्गमस्थलम्। "[1]सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने" इत्युक्तिः प्रमाणबीजं समुद्भावयति। व्याडितः शेषाद्रिसुधी इति यावत् चतुर्दशपरिभाषाकाराः परिभाषावचनानि पाणिनीयप्रक्रियायां ग्रथितुं यतन्ते। तेषु नागेशभट्टः अन्तिमपरिभाषाकारात् शेषाद्रिसुधी इति अस्मात् पूर्ववर्त्ती। येन प्रायशः१ ३ ३ परिभाषावचनैः परिभाषेन्दुशेखराख्यपरिभाषाग्रन्थः उपपादितः। पाणिनीयसूत्रेषु शास्त्रियविचाराणां तात्पर्यानुशीलने परिभाषावचनानां प्रयोजनं लक्ष्यसिद्धावतिष्ठते इति तद्रहस्यम्।अत्र विधौ सन्निपातपरिभाषा अन्यतमा।सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य (परिभाषा-८३) इति भावेन प्रसिद्धा एषा सन्निपातपरिभाषा परिभाषाजगति स्वप्रकाश्यं समुद्गीतेन पथा परिव्याप्य प्रथ्नाति। तथा हि-व्याडिः,शाकटायनः,चान्द्रः,कातन्त्रः,कालापः,जैनेन्द्रः,भोजदेवः,हेमचन्द्रः, पुरूषोत्तमदेवः,सीरदेवः, श्रीमानशर्मः, नीलकण्ठः,हरिभास्करः,नागेशभट्टः,शेषाद्रिसुधीः एते परिभाषाकर्त्तारः परिभाषामिमां स्वीकुर्वन्ति समुपस्थापयन्ति च। नागेशेन परिभाषायाः एतस्या अवतरणं [3]शतानि,उपादास्त इति प्रयोगद्वयस्य उत्थापनं साधितम्। व्याख्यानवलात् परिभाषायाः प्रयोजनीयत्वं पुनश्च यथाविधि दूषणत्वम् इत्युभयथा प्रकारेण परिभाषायाः एतस्याः कृते प्रतिपक्षसप्रतिपक्षादेशः प्रतिविम्बिताः सन्ति। महाभाष्याधारेण एतत्परिभाषावचनं ग्रहणीयं दृश्यते। भाष्याब्धिनिर्मन्थनेन सन्निपात सन्निपातपरिभाषा – न धातुलोप आर्धधातुके -1/1/4, दाधा घ्वदाप्- 1/1/20, .ष्णान्ता षट्- 1/1/24, कृन्मेजन्तः- 1/1/39, इजादेश्च गुरूमतोऽनृच्छः- 3/1/36, जरायाः जरसन्यरतस्याम्- 7/2/101, .ढो ढे लोपः- 8/3/13 – इत्येतेषु सप्तसु सूत्रेषु समुत्कीर्णा विद्यते। तथा हि - तत्रापि कृन्मेजन्तः इति सूत्रे सन्निपातपरिभाषापक्षे दूषणानि , सन्निपातपरिभाषायाः सपक्षपातः (प्रयोजनानि) इति भावेन बहुन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि विचारितानि बर्त्तन्ते।

शब्दानामनुशासनार्थं समुद्दिष्टे व्याकरणशास्त्रे सूत्रात्मकेन मार्गेण यत् रहस्यमवधारितं विद्यते,तत्र परिभाषासञ्चरणमन्यतमम्।'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च..' इति षड्विधेषु सूत्रप्रकारकोटिषु परिभाषासूत्राणि, सूत्राणां तात्पर्यप्रतिपत्तये समुद्दिष्टानि परिभाषावचनानि च पाणिनीयव्याकरणे अनियमस्थले नियममुपपाद्य सूत्रोपातपदानां गोपायितं रहस्यमुद्घाटयन्ति, शास्त्रीयप्रक्रयानिर्वाहञ्च साधयन्ति। परिशीलनेन परिगणनेन च ज्ञायते यत् पञ्चाशत् संख्यकानि परिभाषासूत्राणि अष्टाध्यायीग्रन्थविमण्डितानि भवन्ति।एवञ्च 550 संख्यकानि परिभाषावचनानि व्याडित आरभ्य शेषाद्रिसुधि इति यावत् प्रतिनिबद्धानि बर्त्तन्ते।तेषां सर्वेषां सूत्राणां

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

वचनानाञ्च समूहितेन मार्गेण व्याकरणजगति सूत्रात्मकस्वरूपस्य सूत्रततथ्यस्य च परिष्कारात्मकं परिशीलनं पर्य्यालोचनञ्चावधातव्यं जायते। 'अगत्या हि परिभाषाऽऽश्रीयन्ते' इति शास्त्रकृतां वचनात् शास्त्रीयरहस्यस्य पदसाधुत्वोपायस्य च झटिति प्रतिपत्तये परिभाषाणामुपयोगित्वं सर्वथाऽनस्वीकार्यम्। लक्ष्यसिद्धौ लक्षणोपप्लवने च परिभाषा आश्रीयत इति शिष्टानुशिष्टवचनं प्रमाणान्तरं नापेक्षते। सूत्रात्मकव्याकरणपरम्परायां प्रवर्त्तमानस्य त्रिमुनिव्याकरणस्य विचारावधौ सुखेन प्रतीतिसाधनाय परिभाषावलम्बनमभिलष्यते।लक्ष्ये लक्षणस्य सञ्चरणं पुनश्च लक्षणे अद्भूतदोषवारणपरिभाषाप्रवृत्तिकारणम्। किं बहुना पातञ्जलमहाभाष्यं परिभाषाणामुद्गमस्थलम्। "[1]सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने" इत्युक्तिः प्रमाणबीजं समुद्भावयति।

नागेशभट्टेन विदुषा पाणिनीयं व्याकरणमाधारीकृत्य परिभाषावचनं यद् यद् रूपायितं परिकीर्त्तितञ्च विद्यते, तेषामाकलनमादाय लक्ष्यदिशा शास्त्रप्रवृत्तिदिशा च व्याख्यातम् । कर्त्तृत्वं तस्मिन् न वर्त्तते, अपि तु व्याख्यातृत्वमवधार्यते इति तद्भावः।ज्ञातं स्वव्याख्यानग्रन्थात् - "पाणिनीयव्याकरणतन्त्रे वाचनिकानि, पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि यानि परिभाषावचनानि तान्यत्र व्याख्यायन्ते" (परिभाषेन्दुशेखरः-पृ-3) । व्याडितः शेषाद्रिसुधी इति यावत् चतुर्दशपरिभाषाकाराः परिभाषावचनानि पाणिनीयप्रक्रियायां ग्रथितुं यतन्ते। तेषु नागेशभट्टः अन्तिमपरिभाषाकारात् शेषाद्रिसुधी इति अस्मात् पूर्ववर्त्ती। येन प्रायशः१ ३ ३ परिभाषावचनैः परिभाषेन्दुशेखराख्यपरिभाषाग्रन्थः उपपादितः। पाणिनीयसूत्रेषु शास्त्रियविचाराणां तात्पर्यानुशीलने परिभाषावचनानां प्रयोजनं लक्ष्यसिद्धावतिष्ठते इति तद्रहस्यम्।अत्र विधौ सन्निपातपरिभाषा अन्यतमा।

विचारः -

सन्निपातपरिभाषा परिभाषाजगति स्वप्रकाश्यं समुद्गीतेन पथा परिव्याप्य प्रथ्नाति। तथा हि- व्याडिः,शाकटायनः,चान्द्रः,कातन्त्रः,कालापः,जैनेन्द्रः,भोजदेवः,हेमचन्द्रः, पुरू-षोत्तमदेवः,सीरदेवः, श्रीमानशर्मः, नीलकण्ठः,हरिभास्करः,नागेशभट्टः,शेषाद्रिसुधीः एते परिभाषाकर्त्तारः परिभाषामिमां स्वीकुर्वन्ति समुपस्थापयन्ति च। व्याडिपरिभाषासूचनम्-10,व्याडिपरिभाषापाठः-12,शाकटायनपरिभाषासूत्राणि-12,चान्द्रपरिभाषासूत्राणि-13,कातन्त्र-परिभाषावृत्तिः-31, कातन्त्रपरिभाषासूत्रम्-33,कालापपरिभाषासूत्रम्-40,जैनेन्द्रपरिभाषावृत्तिः-39, भोजदेवपरिभाषा-सूत्राणि-65, हेमचन्द्रन्यायसंग्रहः-19, पुरूषोत्तमदेवपरिभाषापाठः-70, सीरदेववृहत्परिभाषावृत्तिः-64, श्रीमानशर्मबृहत-परिभाषावृत्तिटिप्पणी-64,नीलकण्ठपरिभाषावृत्तिः-75, हरिभास्करपरिभाषाभास्करः-66, नागेशपरिभाषेन्दुशेखरः-85,शेषाद्रिसुधीपरिभाषाभास्करः-73सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य (परिभाषा-८ ३) इति भावेन प्रसिद्धा एषा सन्निपातपरिभाषा। सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य सः सन्निपातलक्षणः।विधिः कार्यम्।तद्विघातस्य – तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातः तस्य।सन्निपातविघातकस्य निमित्तमित्यर्थः।उपजीवकमुपजीव्यस्य विघातकं न भवतीति। [2]"पितुरूत्पन्नः पुत्रः पितरं न विहन्यात्" इति लोकव्यवहारेणायं न्यायः सुष्ठुतया अवबोधनीयो जायते यन्निमित्तीकृत्य यस्योत्पत्तिः जाता स तस्य विनाशकत्वेन नोपतिष्ठते। द्वयोः यः पूर्वापरभावसम्बन्धः, विशेष्यविशषणभावसम्बन्धः, अव्यवहितपूर्वत्वोत्तरत्वसम्बन्धः, व्यवस्थापितः दृश्यते,तादृशस्य सम्बन्धस्य विनाशपदसाधुत्वविधौ प्रक्रियात्मककार्येण उपचर्यते। तद्विधातस्य अनिमितं सन्निपात इति परिभाषापदप्रकृतिकफलितार्थः।

परिभाषेन्दुशेखरे नागेशेन परिभाषायाः एतस्या अवतरणं [3]शतानि,उपादास्त इति प्रयोगद्वयस्य उत्थापनं साधितम्। शतानित्यत्र शत जस् नुमागमे [4](नपुंसकस्य झलचः) दीर्घे [5](सर्वनामस्थाने चाऽसम्वुद्धौ) नान्तत्वात् षट्संज्ञा। [6]षड्भ्यो लुक् इति लुक्

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

कार्यं तद्वत् उपपूर्वकं दाङ् धातोः लुङ्लकारे च्लौ सिचि अडागमे उपादास्त [7]"मीनतिमिनोतिदी-ङां ल्यपि च " इति सूत्रेण ईकारस्य आत्वे [8]"स्थाघ्वोरिच्च" सूत्रेण आकरस्य स्थाने इत्वप्राप्तिः। तद्वारणाय परिभाषोपस्थितिः प्रयोजनीयता च। किं बहुना व्याख्यानवलात् परिभाषायाः प्रयोजनीयत्वं पुनश्च यथाविधि दूषणत्वम् इत्युभयथा प्रकारेण परिभाषायाः एतस्याः कृते प्रतिपक्षसप्रतिपक्षादेशः प्रतिविम्बिताः सन्ति। महाभाष्याधारेण एतत्परिभाषावचनं ग्रहणीयं दृश्यते। न हि दोषाः सन्ति परिभाषा न कर्त्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम्। न हि भिक्षुकाः सन्तिति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवाः नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः।

भाष्याब्धिनिर्मन्थनेन सन्निपातपरिभाषा सप्तसु सूत्रेषु समुत्कीर्णा विद्यते। तथा हि-

1.न धातुलोप आर्धधातुके - 1/1/4

2.दाधा घ्वदाप्- 1/1/20

3.ष्णान्ता षट्- 1/1/24

4.कृन्मेजन्तः- 1/1/39

5.इजादेश्च गुरूमतोऽनृच्छः- 3/1/36

6.जरायाः जरसन्यरतस्याम्- 7/2/101

7.ढो ढे लोपः- 8/3/13

1.न धातुलोपआर्धधातुके -

यस्मिन्नार्द्धधातुके धातोरवयवस्य लोपो भवति, तस्मिन्नेवार्धधातुके इकः स्ताने ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः। उदाहरणम्-लोलुवः,पोपुषः। मरीमृज,सरीसृपः।

अत्र प्रसङ्गे सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानसन्दर्भे परिगणितानामुदाहरणानां सिद्धविधौ सन्निपातपरिभाषायाः सञ्चरणं साधितम्। स्यदः (स्यन्द् + घञ्) प्रश्रयः हिमश्रयः(प्र + हिम + स्यन्द + घञ्) जीरदानु(ज्या + स्क् + अदानु) निकुचित (नि + कुञ्च् + क्त)उद्दिष्टस्य प्रक्रियात्मककार्यस्य संसाधनाय निपातनव्यवस्था अङ्गीकृता गुणवृद्धिसाधनं स्वरविधानं चेति उद्दिष्टानि इमानि कार्य्याणि। तत्र निकुचित इति प्रयोगप्रसङ्गे "क्किङति च" इत्यनेन सूत्रेण प्राप्तस्य गुणकार्यस्य आवश्यकता नास्ति। परिभाषया अनया वारणीयं भवेत् तच्च भाष्यं [9]"कथं स्यदः प्रश्रयः हिमश्रयः। जीरदानुः। निकुचितः इति। उक्तं शेषे किमुक्तम्। निपातनात् स्यदादिषु। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। नि कुञ्च् इच क्त इत्यवस्थायांम् अनिदिता इति सूत्रेण नकारलोपे उदुपधत्वं प्रतिपद्यते। नत्र उदुपधात् भावादिकर्मणोः इति सूत्रेण कित्वं विनाशायितुं न शक्यते सन्निपातत्वात् इति रहस्यम् "। अत एव प्राप्तस्य गुणकार्यस्य क्किङति च इत्यनेन निषेधः।

2.दाधा घ्वदाप् -

दारुपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञकाः भवन्ति,दापदैपौ वर्जयित्वा। दारूपाश्चत्वरो धातवः- डुदाञ् दाने, दाण् दाने,दाऽव-खण्डने ,देङ् रक्षणे इति। धातुरूपावपि द्वौ धातू डुधाञ् धारणपोषणयोः,धेट् पाने इति। उदाहरणम्-प्रणिददाति,प्रणिदीयते,प्रणिदाता,प्रणिधयति। देहि। धेहि।

अत्र सन्दर्भे उपदास्त (उप + दैङ + लुङ् प्रथमपु.एकव.) इति प्रयोगः दैप् धातोः आकर विधानादनन्तरं प्रकृतिमादाय घुसंज्ञा स्यात् येन घुसंज्ञकोद्देश्यं कार्यं "स्थाघ्वोरि च्च" इति सूत्रेण इत्वविधानम् आपद्येत तद्वारणाय सन्निपातपरिभाषायाः आश्रयणं भाष्यकृता साधितम्। तच्च स्थलम् [10] स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति।

3.ष्णान्ता षट् -

षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञका भवति। उदाहरणम्-षकारान्ता-षट् तिष्ठन्ति,षट् पश्य,नकारान्ता-पञ्च सप्त नव दश। अत्र सन्दर्भे शतानि सहस्राणीति (शत/सहस्र + नुक् इ -शि + जस्) इत्यत्र नुगागमनादनन्तरं नान्तत्वमादाय षट्संज्ञा सिद्धौ "षड्भ्योलुक्" इति सूत्रेण जस् विभक्तेः लुक्कार्यमुपतिष्ठते। सन्निपातपरिभाषया तद्वारणप्रसङ्ग भाष्यदिशा औचित्यं भजते। [11]तदुक्त्या उक्तं वा किमुक्तम्,इह तावत् शतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणविधिरनिमितं तद्विघातस्येति।

4.कृन्मेजन्तः -

कृद् यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरुपमव्ययसंज्ञकं भवति। उदाहरणम् -अस्वाद्वी स्वाद्वी कृत्वा भूङ्क्ते =स्वादुं कारं भुङ्क्ते। सम्पन्नकारं भुङ्क्ते। लवणकारं भुङ्क्ते।
अत्र सन्दर्भे परिभाषायाः एतस्या प्रयोजनं प्रत्याख्यानं चेति आशयद्वयेन सञ्चरणं दृश्यते। तथा च-

सन्निपातपरिभाषापक्षे दूषणानि (प्रयोजनस्य प्रत्याख्यानम्)

i. प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुगविधेर्ग्रामणि कुलम्-ग्रामणि कुलम्
ii. न लोपि वृत्रहभिः-वृत्रहभ्याम्।
iii .उदुपधप्वमकित्वस्य निकुचिते निकुचिते।
iv. नाभावे यञि दीर्घत्वस्यामुना -अमुना।
v.तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः

सन्निपातपरिभाषायाः सपक्षपातः(प्रयोजनानि)-

i. आत्वं पुग्विधेः क्रापयति-क्रापयति।
ii.पुग्ह्रस्वत्वस्यादीदपत्-अदीदपत्।
iii. त्यदाद्यकारष्टाब् विधेः- या सा।
iv. इडविधिराकरलोपस्य ययिवान्-ययिवान्।
v. मतुब् विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातश्च अग्निमान्
vi. नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपश्च-नदि,कुमारि।

बहुन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि -

[12]" न हि भिक्षुका सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कृत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद् यान्येतरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु "।

5.इजादेश्च गुरूमतोऽनृच्छः -

इजादिर्यो धातुगुरूमान् तस्मात् आम्प्रत्ययो भवति अमन्त्रे लिटि परतः ऋच्छधातुं वर्जयित्वा। उदाहरणम्-इहाञ्चक्रे,ऊहाञ्चके।
अत्र प्रसङ्गे इयेष,उवोष,(इस् + लिट्,प्रथम पु.एक व.) (वस् + लिट,प्रथम पु.एक व.) आम्वारणाय अनृच्छग्रहणं कर्त्तव्यमिति प्रसङ्गे भाष्यकृता समाहितं सन्निपातलक्षणपरिभाषाया तत्र कर्त्तव्यमिति। लिट् सन्निपातनिमित्तगुणतद्विघातनिमितम् आम् न भवतीति। तच्च भाष्यं [13]कस्मान्न भवति इयेष,उवोषेति। किमुक्तम्? सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य इति।

6.जराया जरसन्यतरस्याम् -

अजादौ विभक्तौ परतो जस् इत्येतस्य जरस् इत्ययमादेशो भवति विकल्पेन। उदाहरणम् - जरसौ,जरे,जरसः-जराः।
अत्र प्रसङ्गे अतिजरसमिति उदाहरणप्रसङ्गे (अतिजरा + अम्) इतिस्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरस्शब्दस्य जरसि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् प्राप्नोति। कृते तु जरस्भावे सन्निपातपरिभाषया अजादिसन्निपातेन जरस्भावो निष्पन्न अजादि आनन्तर्यं विहन्तुं नेष्यते। अस्त्यत्र विशेषोऽत्राकृतेऽम्भावे जरस्भावः प्राप्नोति। किं कारणम्? अचीत्युच्यते। यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुङ् न भविष्यति। [14]सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति।

7.ढो ढ़े लोपः -

ढ कारे परतो ढकारस्य लोपो भवति, संहितायां विषये। उदाहरणम्-लीढम्,गूढम्।
अत्र "सम्ग्रहणं वेति " वार्त्तिकप्रसङ्गे सन्निपात कीदृश इति पर्यालोचनेच्छया परिभाषायाः प्रसङ्गोऽवतीर्णः। शास्त्रकृतामन्तर्यं सन्निपातकृतमान्तर्यमिति भावेन एतत् विवक्षितमिति। तथा हि [15] सङि ढ इति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यं? आनन्तर्यमिहाश्रीयते 'ढकारस्य ढकारे' इति। क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्वचिच्च नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। ष्टुत्वे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनान्तर्यं जश्त्वे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्।

पाणिनीयसूत्राणां तात्पर्यसाधने परिभाषायारस्याः प्रयोजनं शास्त्रीयविवेकेन साधितं विद्यते। महाभाष्ये एतत्सूत्रसन्दर्भे सन्निपातपरिभाषायाः सञ्चरणमाश्रयणं,दूषणं प्रदर्शनं,सिद्धान्ततया ग्रहणञ्चेति भावेन विषयपल्लवने लक्ष्यसिद्धिरिति शास्त्रीयविवेकः व्यख्यानेन सा परिभाषा अनित्या इति यदुपस्थापितं दूषणपक्षस्य तेन समुद्धरणं जायत इति।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

सन्दर्भ टिप्पणी-

1. वा.प.
2.म.भा. 1/1/39
3.प.शे.प- 85
4.पा.सू. 7/1/72
5.पा.सू. 6/4/8
6.पा.सू. 7/1/22
7.पा.सू. 6/1/50
8.पा.सू. 1/2/27
9.मा.भा. 1/1/4 पृ.172 चारूदेवशा.
10.मा.भा. 1/1/20 पृ. 267 चारूदेवशा.
11.मा.भा .1/1/24. पृ.299 चारूदेवशा.
12.मा.भा. 1/1/39. पृ.360 चारूदेवशा.
13.मा.भा. 3/1/36 पृ.83 भा.3/6
14.मा.भा. 7/2/101 पृ.167 भा.6/6
15.मा.भा. 8/3/13 पृ.156 भा.6/6

सहायकग्रन्थसूची –

१३.अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,दीक्षितपुष्पा, संस्कृतभारती, नवदेहली, २०१०।
१४.अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,मिश्रनारायणः,चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी, १९७७।
१५.लघुशब्देन्दुशेखरः, मिश्रविश्वनाथः, पञ्चसन्ध्यन्तः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली १९९८।
१६. लघुशब्देन्दुशेखरः, शास्त्रीवैकुण्ठनाथः,अव्ययीभावान्तः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, १९९४।
१७. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रथमभागः, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीटीका, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, २००५।
१८.वैयाकरणमहाभाष्यम्, डाः आचार्यसुद्युम्नः, रामलाल कपूर ट्रष्ट, रेवलि, सोनीपत,२००८।
१९. वैयाकरणमहाभाष्यम्, मीमांसकयुधिष्ठिरः, रामलाल कपूर ट्रष्ट, रेवलि, सोनीपत,२००८।
२०.परिभाषेन्दुशेखरः, मिश्रविश्वनाथः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,२००५।
२१. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, प्रह्लादटिप्पणीसहितः, सम्पादकः- पं. सत्यनारायणशास्त्री खण्डुडी, कृष्णदास संस्कृत सीरीज ६५, कृष्णदास संस्कृत अकादमी, वाराणसी-२२१००१, १९८५।
२२.महाभाष्यम्,(नवाह्निकम्), सम्पादकः- चारुदेव शास्त्री, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९६८।
२३.वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्- श्री वामदेव आचार्यः, चौखम्बा कृष्णदास संस्कृत अकादमी, वाराणसी-२२१००१,१९८७।
२४.महाभाष्यम्, सम्पादक :- श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नइ देल्ली- ११००५८,२००६।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

ज्योतिश्शास्त्रोक्तनाभसयोगविमर्शः

डा. मुकेशकुमारः
[सहायकाचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः]

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुः"

इत्यादिभिः सुक्तिमौक्तिकैः वेदस्य चक्षुषाङ्गत्वेन ज्योतिश्शास्त्रस्य विधानं कृतं भाषाशास्त्रेऽपि । तथा च आह नारदोऽपि -**"वेदस्य निर्मलं चक्षुः ज्योतिश्शास्त्रमकल्मषम्"**[1]इति।इदञ्च ज्योतिश्शास्त्रं वेदाङ्गेषु अन्यतमं त्रिस्कन्धोपेतं च वर्तते इति जोघुष्टं मिहिराचार्यैः। तद्यथा-**"ज्योतिश्शास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम्"** [1] ।प्रश्नमार्गे अपि गणित-जातक-संहितादित्रयो भेदाः गृहिताः। तदुक्तम्- **"स्कन्धत्रयात्मकं ज्योतिश्शास्त्रमेतत् षडङ्गवत्।"**[1]इति।

इत्थं सिद्धान्त-संहिता-होरादिस्कन्धत्रये मानुषाणां पूर्वजन्मार्जित-सदादिकर्मपरिपाकरूपं शुभाशुभफलम् अभिव्यञ्जयति होरास्कन्धः। तत्र च मानवसुखदुःखादिविश्लेषकाःअरिष्ट-राज-नाभसादयो नैके योगाः ग्रहाणां नैकविधस्थितिगतिवशात् प्रोक्ताः । तेषु महन्महत्त्वं वरीवर्ति नाभसयोगानाम् ।

नाभसयोगेषु आश्रयदलमाकृतिसंख्यादयो प्रसिद्धाः चतुर्विधप्रकारकाः योगाः । तत्र यूपादयो विंशतिराकृतियोगाः, रज्ज्वादयस्त्रयः आश्रययोगाः, स्रक्सर्पौ द्वौ दलयोगौ, वीणादयः सप्तसंख्यायोगाश्च प्रोक्ताः प्रायः सर्वैरपि प्रामाणिककार्तान्तिकप्रवरैः । तेषां च पृथग्रूपेण लक्षणान्यप्यभिहितानि आचार्यमिहिरैः । तद्यथा –

"रज्जुर्मूसलं नलश्चराद्यैः सत्यश्चाश्रयजाञ्जगाद योगान् ।
केन्द्रैः सदसद्युतैर्दलाख्यौ स्रक्सर्पौ कथितौ पराशरेण ॥इति [6]

इत्थं सर्वे ग्रहाः चरराशिस्थाश्चेत् रज्जुः, स्थिरराशिस्थाश्चेन्मुसलम्, उभयराशिस्थाश्चेन्नलयोगः प्रोक्तः । तेषां फलञ्च क्रमेण ईर्ष्युर्मानीधनवांश्चेति प्रोक्तम् । पराशराचार्यास्तु एवमभिव्यञ्जयति रज्ज्वादीनां फलानि -

"अटनप्रियाः सुरूपाः परदेशस्वास्थ्यभागिनो मनुजाः॥
क्रूराः खलस्वभावा रज्जुप्रभवाः सदा कथिताः॥[7]

अत्र चरराशौ समेषां ग्रहाणां गमनमिति कारणतः जातकः अपि चरस्वभावयुक्तः अवश्यं भवति अर्थात् सर्वदा चरणशीलः परदेशगामी इत्यादयः गुणाः तस्मिन् भवन्ति इति सर्वत्र अग्रिमेषु अपि योगेषु ऊहा कर्तव्या।

---

[6](बृहज्जातकम्, १२/२)
[7]बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्३६/१९

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17
ISSN 0976-8645

मुशलस्य फलं तु पराशराचार्यैः **"मानज्ञानद्रविणैर्युक्ता नृपतिप्रियाः ख्याताः।"**[8] इति, नलस्य तु **"न्यूनातिरिक्तदेहाधनसञ्चयभागिनोऽतिनिपुणाश्च"**[9] इत्युच्यते। केन्द्रत्रयगतेषु सौम्येषु स्रग्योगः, पापेषु सत्सु सर्पयोगस्य प्रसक्तिः, इमौ क्रमेण सुखदुःखकारकौ अभिहितौ । तद्यथा मिहिरवचनम् –

"ईर्ष्युर्विदेशनिरतोऽध्वरुचिश्च रज्वां
मानी धनी च मुशले बहुकृत्यसक्तः ।
व्यङ्गस्थिराढ्यनिपुणो नलजः स्रगुत्थो
भोगान्वितो भुजगजो बहुदुःखभाक्स्यात् ॥[10]

अन्याचार्यैः स्पष्टतः नोक्तत्वात् आचार्यवराहमिहिरैः आश्रययोगाः विशेषतः प्रोक्ताः यवाब्जवज्रगण्डादीनां अन्ययोगसाम्यत्वादपि तेषां कदाचित् पृथकफलत्वात् । तेषां च वैशिष्ट्यानि श्लोकद्वयेन प्रतिपादितानि बृहज्जातककारेण । तद्यथा –

"आसन्नकेन्द्रभवनद्वयगैर्गदाख्यस्तन्वस्तगेषु शकटं विहगः खबन्ध्वोः।
शृंगाटकं नवमपञ्चमलग्नसंस्थैर्लग्नान्यगैर्हलमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥[11]

किञ्च

"शकटाण्डजवच्छुभाशुभैर्वज्रं तद्विपरीतगैर्यवः ।
कमलं तु विमिश्रसंस्थितैर्वापी तद्यदि केन्द्रबाह्यतः ॥[12]

अत्र हि सकलग्रहावस्थानम् आसन्नकेन्द्रद्वयोश्चेद्गदा, लग्नसप्तमयोः शकटम्, दशमचतुर्थयोः विहगः, नवमपञ्चमलग्नेषु शृङ्गाटकम्, लग्नातिरिच्य सर्वेग्रहाः परस्परं त्रिकोणे भवन्ति चेत् हलयोगः अभिहितः । एवमेव अन्येऽपि योगाः प्रोक्ताः वर्तन्ते । तद्यथा –

शकटवच्छुभैः व्यवस्थितैरण्डजवदशुभैश्च वज्रम्, एतद्विपरीतं यवः, एतैरेव सौम्यपापैः विमिश्रसंस्थितैः चतुर्ष्वपि केन्द्रेषु समवस्थितैः कमलः, कमलस्य एव केन्द्रबाह्यत्वात् (पणफरापोक्लिमे स्थितिवशात्) वापी, सर्वग्रहावस्थानं लग्नाच्चतुर्थभावेषु चेत् यूपः, चतुर्थात् सप्तमेषु चेत् शरः, सप्तमात् दशमेषु चेत् शक्तिः, दशमात् लग्नेषु दण्डयोगाश्च प्रोक्ताः ।

लग्नादि सप्तान्तेषु सप्तसु भावेषु सप्तग्रहाः चेन्नौयोगः, चतुर्थाद्दशमान्तेषु सप्तसु सर्वैर्ग्रहैः कूटयोगः, सप्तमादिलग्नान्तेषु सप्तसु भावेषु सप्तग्रहैः छत्रयोगः, दशमादिचतुर्थान्तेषु चापादियोगाः निगदिताः ज्योतिर्मूर्धन्यैः ।

संख्यायोगानां तु संख्यावशात् वैशिष्ट्यमुच्यते । तद्यथा- सप्तग्रहाणां सप्तस्थानेषु संस्थितिवशात् वल्लकी, षट्स्थानेषु दामिनी, पञ्चस्थानेषु पाशः, चतुर्षु स्थानेषु केदारः, स्थानत्रये शूलः, स्थानद्वये युगादयो योगाः प्रोक्ताः । एषां योगानां फलानि च क्रमेण – निपुण-दानी-दुःशील-परोपकारी-युद्धप्रिय-दरिद्रश्चादीनि प्रोक्तानि ।

---

[8]बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम् ३६/२०
[9]बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम् ३६/२१
[10] (बृ, १२/११)
[11](बृ. १२/४)
[12] (बृ. १२/५)

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17
ISSN 0976-8645

यद्यपि बहूनि नाभसयोगफलानि तत्तन्नाम्नः सदृशफलमेव यच्छन्ति यथा- हलयोगे समुत्पन्नाः बह्वाशिनो दरिद्राः कृषीवलाः दुःखिताः सोद्वेगाश्च भवन्ति।[13] पाशयोगोत्पन्नाः हि बन्धनभाजः कार्ये दक्षाः प्रपञ्चकाराश्च भवन्ति।[14]नौकावाप्यादयः योगाः ग्रहाणां विविधभावैः सह सम्बधवशात् तादृशीं आकृतिं जनयन्ति अतः तेषां तदनुगुणं नामानि स्थापितानि स्युः पूर्वाचार्यैः। किन्तु बहूनां योगानां तन्नाम्नः कः सम्बन्धः इति सम्प्रत्यपि अनुसन्धेयः विषयः। तद्यथा- मुसलयोगोत्पन्नाः मानिनः ज्ञानिनः राजप्रियाः विख्याताश्च भवन्ति इति, अस्य फलस्य नाम्ना सह न कश्चन सम्बन्धः इति।

सामान्यतः इमानि सन्ति शास्त्रप्रोक्तानि नाभसयोगलक्षणानि फलानि च । विषयेऽस्मिन सन्ति हि बहवो वादाः येषां निराकरणं मिहिराचार्याः तत्तत्स्थाने स्वत एव अकार्षुः । तद्यथा -

- विशेषतः दलयोगयोः परित्यागे बीजमुक्तम् –**"केन्द्रोपगप्रोक्तफलौदलाख्यावित्याहुरन्ये न पृथक्फलौ तौ"** इत्यादि क्रमेण ।
- अपरञ्च लग्नसप्तमयोः सौम्याः चतुर्थदशमयोः पापाश्च सन्ति चेत् वज्रयोगो विहितः, यत्तु असम्भवमेव सूर्याच्चतुर्थे शुक्रस्य न कदापि अवस्थितिसम्भवकारणात् । अथापि पूर्वशास्त्रानुरोधेन अमी वज्रादयो योगाः आचार्यैराख्याताः । तदुक्तम्-

"पूर्वशास्त्रानुसारेण मया वज्रादयः कृताः ।
चतुर्थे भवने सूर्याज्ज्ञसितौ भवतः कथम् ॥"[15]इति।

- तृतीयश्च विशेषस्तावत् आश्रययोगानां फलप्रदानम् । तद्विषये स्वयं प्रत्यपादयन् मिहिराचार्याः –

"आश्रययोगास्तु विफलाः भवन्त्यन्य विमिश्रिताः ।
मिश्रा यैस्ते फलं दद्युरमिश्राः स्वफलप्रदाः ॥"[16]

अन्ततश्च केन्द्रत्रिकोणेषु स्थिताः शुभाः शुभफलदाः, पापास्त्वशुभफलदाः, इति सामान्यफलकथनत्वात् पुनरपि तत्र योगकल्पना व्यर्थेति केषाञ्चिन्मतम् । यद्येवं तर्हि मिहिराचार्यैः किमर्थमुक्तमिति जिज्ञासायां समादधौ भट्टोत्पलवर्यः –

'यदि केन्द्रोपगानां खेटानां योगं विनैव फलमङ्गीक्रियेत तर्हि तत्फलं तत्तद्ग्रहदशायामेव वक्तव्यम् इति । स्वयं मिहिराचार्यास्तु **"नियतफलदाश्चिन्त्या ह्येते समस्तदशास्वपि" इत्यवादिषु"** इत्थं सुफलदाः इमे नाभसयोगाः इति निश्चप्रचं वक्तुं शक्नुमः ।

सन्दर्भसूची -

१. बृहज्जातकम्, स.- सत्येन्द्रमिश्रः, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन वाराणसी.
२. बृहज्जातकम्,व्या.- केदारदत्तजोशी, मोतीलालबनारसीदास, वाराणसी.
३. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, स.- देवचन्द्रझा, चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी

---

[13]बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम् ३६/२८
[14]बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम् ३६/४६
[15] (बृ. १२/६)
[16] (बृ. १२/१२)

.

द्वे विद्ये वेदितव्ये

परिमलमण्डलः [17]

[शोधच्छात्रः, संस्कृतविभाग-पाण्डिच्चेरीविश्वविद्यालयस्थः]

भारतीयबौद्धिकपरम्परा सततगङ्गाप्रवाहसहशा अक्षरा । इयं परम्परा वैदिककालादारभ्य नवाधुनिककालपर्यन्तम् प्रतिनिधिरूपेण प्रचलति । अस्याः परम्परायाः वैशिष्टत्वात् विश्वे नैकाः बौद्धिकपरम्परानुयायिनः स्वकीयपरम्परायां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण इमं परम्परां प्रति कार्तज्ञं प्रकटिताः । भारतीयज्ञानपरम्परायाः दर्शनं आध्यात्मिकं अस्य दर्शनस्य ज्ञानं गुरूशिष्यपरम्पराप्रणालिया प्राप्यते । ज्ञानस्य भेदः अपि द्विविधः पराविद्यात्मकज्ञानम् अपराविद्यात्मकं ज्ञानश्च । भारतीयबौद्धिकपरम्परा प्रायः मौखिकी यस्याः आचारमीमांसा आध्यात्मिका । अध्यात्मपरकज्ञानेन एव सर्वज्ञानं सिद्धयति इति अस्याः परम्परायाः अभिधेयः । ज्ञानस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मचिन्तनत्वात् टीका परम्परयाः विकासः दरीदृश्यते । टीकापरम्परायां प्रस्थानिका भेदाः अपि दरीदृश्यन्ते । यैः भारतीयज्ञानपरम्परा अतीव गभीरा । सकलभारतीयज्ञानपरमम्परात्मकं ज्ञानं विद्यारूपेण उपहितम् । यस्य वृहद्चर्चा उपनिषद् ग्रन्थेषु परिदृश्यते ।

उपनिषद् शब्दस्तु वेदान्तशास्त्रे पराविद्याशब्देन अभिधीयते । विद्याशब्दः ज्ञानार्थकत्वाद् विद्लृ धातोः निष्पन्नो भवति । यस्य व्युत्पत्तिलभ्यार्थः विद्यते ज्ञायते अनया इति विद्या । उपनिषद्[18] शब्दस्य अर्थसामान्यं निरूपयन् आचार्यशङ्करः आह- उप शब्दो हि सामीप्यमाह। निशब्दश्च निश्चयार्थः । तस्मादैकात्म्यंनिश्चितम्सा विद्या सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते ।सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्-प्रत्ययान्तस्य रूपमुपनिषदिति । अर्थात् उपनिषद् शब्दस्य अर्थः ब्रह्मविद्या19 यद्यपि शताधिका उपनिषदग्रन्थाः वर्तन्ते तथापि तेषु उपनिषत्सु दशोपनिषद्ग्रन्थानामुपरि श्रीमदाचार्यशङ्करभगवत्पादेन भाष्येन समलङ्कृतम् अलङ्कृताश्च । यथोक्तम्-

इश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरः
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा ।।[20]

[17] संस्कृतविभाग-पाण्डिच्चेरीविश्वविद्यालयस्थाः परिमलमण्डलः(शोधच्छात्रः), निबेदितावैनर्जि (शोधच्छात्रा), डा. अनिलप्रतापगिरिः (सहायकाचार्यः) च।

[18] **Upanishad means "a confidential secret sitting"- Paul Deussen.**
Upanishad means 'a forest gathering- disciples sitting near their teachers engaged in religious discussion'-Hooritz.
[19] **द्राविडाचार्यः सर्वप्रथमं उपनिषद् शब्दस्यार्थः ब्रह्मविद्या स्वीक्रियते तत्पश्चात् आचार्य शङ्करः अपि तद् अनुसृत्य उक्तम्- Introduction to Brihadarnyaka Upanishad by Kupuswami Sastri.**
[20] **मुक्तिकोपनिषद् 1/30**

कस्यचिदपि वस्तुनो विषयस्य वा सम्यग् ज्ञानं विद्येत्याभिधीयते वेदशास्त्रविज्ञानादिनां साध्वनुशीलनं तत्वार्थज्ञानं च विद्येति स्वीक्रीयते । विज्ञानप्रतिपादने हिरण्यगर्भमूलक अक्षरप्रधानं मुण्डकोपनिषदि अक्षरविद्या नामा पराविद्या एवं क्षरविद्यानामक अपराविद्यायाः तात्विकविश्लेषणम् वर्तते । भौमसर्गव्यवस्थासु एवं भारतीय मानवधर्ममूलक वर्णाश्रमेषु आदिव्यवस्थापक अतएव आदिमनुनाम्ना प्रसिद्धः भगवन् स्वयम्भू ब्रह्मा नित्यसिद्धा तत्वात्मिका अपौरूषेया त्रयीविद्यायाः आधारे यः शब्दात्मिका त्रयीविद्याम् सा ब्रह्मविद्या नाम्नी प्रसिद्धास्ति । यत्र अक्षरानुगता पराविद्या क्षरानुगता अपराविद्या, द्वे विवर्तः दृश्यते । वेदविद्या अपराविद्या अक्षरविद्या पराविद्या । अपराविद्यया पराविद्या सिद्धयते । अपराविद्या इन्द्रियाधृता पराविद्या आत्माधृता । अपराविद्या ज्ञानात्मिका पराविद्या अनुभवात्मिका । ब्रह्मविद्यायां पूर्णं स्वम्भूवः औरसपुत्र अथर्वणे सर्वप्रथमं प्रतिष्ठितम् । अथर्वाः देवसर्गनिवासी अङ्गिरां स्वस्य शिष्यः निर्माणं कृत्वा ब्रह्मविद्या प्रोक्तम् । अङ्गिरे यः विद्या सत्यवाहभारद्वाजाय प्रदत्तम् । भारद्वाजः अङ्गिरसे ब्रह्मणस्तृतीय पुत्राय अङ्गिरोनाम्ने । अतो विशिनष्टि ब्रह्मविद्याम्, परावराम् परं सगुणं ब्रह्म अवरं निर्गुणं ब्रह्म च प्रतिपाद्यतया स्तो यस्यां सा परावरा तां परावराम् । यद्वा परं ब्रह्म विधयत्वेम अवरं तदव्यतिरिक्तं जगतप्रपञ्च निषिद्धत्वेन प्रतिपादितं यस्यां सा परावरा तां परावराम् । अग्रे महाशाल उपाधिलक्षण यशोनाम्नायं विभूषितं शौनकः समित्पाणिः सन् उपसन्नः बहुमानपुरस्सरं समुपेतः अङ्गिरायां प्रश्न पृष्ठवान् **-कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति** ।[21] अर्थात् भगवन् कस्मिन् तत्वविशेषे सर्वं विज्ञातं भवति । अङ्गिरा अपि यस्य सत्पात्रश्च प्रश्नस्य यथावत् समाधानं कृत्वा परावरा विद्यायाः उपदेशं दत्वा शौनकं धन्यं अकरोत् । उक्तं च- **द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च** ।[22] अर्थात् उपनिषदां अनुसारं विद्याद्वयं वर्तते । परा अपरा च । यत्र सोपानारोहण न्यायेन महर्षि अङ्गिरेण सर्वप्रथमं परापरा विद्यायाः निर्देशः क्रियते तदनन्तरम् अपरा विद्यायाः द्वारा परा विद्या सिध्ययति । यतः शाखाचन्द्रन्यायेन पराविद्यायाः ज्ञानात् पश्चात् ब्रह्मतत्वस्य ज्ञानं भवति । ब्रह्मज्ञानात् अनन्तरं सर्वं ज्ञातं भवति । यतः तत्र अपराविद्या सम्पर्के मुण्डक उपनिषदे लिखितम्-

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ।[23]

अर्थात् तत्र परापरयोर्मध्ये अपराविद्यायां ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः चत्वारो वेदाः एवं शिक्षा कल्प, निरूक्त, व्याकरण, छन्द ज्योतिष षडवेदाङ्गानि सन्ति । अपरा विद्यायां पराज्ञानातिरिक्त सांसारिकं ज्ञानं अधिकं दीयते तदेव कारणात् वेदः अपरा विद्यायां गण्यते ।

पराविद्यायाः स्वरूपविषये मुण्डकोपनिषदि उक्तं- **अथ परा यया तदक्षरम् अधिगम्यते** ।[24] अर्थात् यस्मिन् विद्यायाम् अक्षरब्रह्मस्य प्राप्तिः भवति तदेव परा विद्या । द्वयोः विद्यामध्ये अपरा विद्या श्रेष्ठा विद्या मन्यते । पराविद्यामाध्यमेन अज्ञानभावोपहितज्ञानस्यनिदिध्यासनं भवति । अपराविद्या तु पराविद्यायाः साधनं अस्ति । तया अज्ञानस्य नाशः भवति । अपराविद्यायाः प्रयोगः माया अर्थे भवति परन्तु पराविद्यायाः उपयोगः ब्रह्मविद्या अर्थे भवति । पराविद्या सा विद्या अस्ति यया विद्यायाः

[21] **मुण्डकोपनिषद् 1/1/3**
[22] **मुण्डकोपनिषद् 1/1/4**
[23] **मुण्डकोपनिषद् 1/1/5**
[24] **मुण्डकोपनिषद् 1/1/5**

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

शब्दातीत अक्षरतत्वस्य बोधः भवति । अपराविद्या सा विद्या यया शब्दब्रह्मस्य तात्विकरूपावगतिः भवति । अपरविद्यात्मिका वेदविद्याया पूर्वसोपानं अस्ति । परन्तु पराविद्यात्मिका अक्षरविद्यात्मिका अपरसोपानमस्ति । द्वयोः प्रतिष्ठा आधिदैविक जगति सूर्यात्मक हिरण्यगर्भप्रजापति एवं आध्यात्मिक जगते तदंशरूप विज्ञानात्मा सृष्टिः जायते । यत्र परा अपरा विद्या चतस्र प्रकारेण प्राप्यते- देवतानां द्वारा, योग साधना द्वारा, तन्त्रमन्त्र द्वारा एवं चमत्कारिक ओषधि द्वारा । परा विद्यायाः पूर्वे अपरा विद्यायाः ज्ञानं आवश्यकम् ।

अपराविद्या विषये गीतायाः सप्तम अध्याये कथितम्-

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा।।[25]

अर्थात् पृथिवीजलाग्निवाय्वाकाशमनबुद्ध्यहङ्काराश्च अपरा शक्ति कथ्यते । एवं सावधानतया श्रोतव्यत्वेनार्जुनं बोधयित्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्वस्वरूपज्ञानार्थं स्वस्य सर्वकर्तृत्वं सर्वस्वरूपत्वं चाह भूमिराप इत्यादिभिः। भूमिः आपः अनलः वायुः खम् एवं पञ्च महाभूतानि। मनः सङ्कल्पादिसाधनम् बुद्धिर्ज्ञानात्मिका अहङ्कारोऽभिमानादिरूपः इति। अनेन प्रकारेण इयं मे अष्टधा प्रकृतिर्माया भिन्ना विभागं प्राप्ता । लौकिककार्यार्थमिति भावः। अस्य उत्पत्ति एवं विनाश कारणात् अपरविद्या कथ्यते । यः मिथ्या नाश्वत शक्ति अस्ति । अस्मिन अपराविद्यात् परे चेतन अखण्ड शक्ति अस्ति । यस्मात् सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड उत्पन्न जायते । उक्तं च-

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्।।[26]

अर्थात् इयं पुरेदिता दृश्यमाना अष्टविधा प्रकृतिः अपरा अकारः वासुदेवः, परः आधारो, विशेष्यरूपो यस्याः सा अपरा अपरां बहिरङ्गा अस्ति तु किन्तु इतः एतस्याः अन्यां विलक्षणां जीवभूता जीवः प्रत्यगात्मभूतं रूपं यस्या सा जीवभूता तां जीवभूतां मे मम मत्सम्बन्ध प्रतियोगिनीं परन्तरङ्गा प्रकृतिं चिद्रूपां विद्धि जानीहि यया चिच्छक्त्या प्रकृत्या इदं जगत् धार्यते जडरूपमाधारीक्रियते । अत्र जगदिति सभिप्रायं इदमचित् तत्त्वम् । जगत् जायते गच्छतीति जगत् जन्ममरणादिकपरिणामः । अचित् जगत् भवति नवा जीवे नवा जगदीश्वरे किन्तु इदं मे विशेषणमतो विशेषणांशपरिणामो समुपचर्यते मयि । यथा दण्डे नष्टे तद्धारके दण्डीत्युपचर्यते । अतः यस्मात् असंख्य ब्रह्माण्ड सृष्टिः एवं विनाशः भवन्ति । अतः यः पराशक्ति अथवा योगमाया अथवा अक्षर ब्रह्म अपि कथ्यते । पराशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह अपरेति। परा इत्यस्योपपादनमियं धार्यते तयेत्यादि । अनन्ता देशतः गुणतश्च । परा मुख्या अनादिनिधना नत्वव्यक्तवद्विक्रियावती । अथ अनन्तरं यया विशेषविद्यया तदक्षरं सर्वव्यापकमधिगम्यते सामीप्येन प्राप्यते सा परा विद्या । अथ वेदचतुष्टयमपराविद्याकक्षौ निवेशितम्, परायाः विद्यायाश्च उपनिषत्प्रतिपादितत्वं तासां वेदचतुष्टये एवान्तरभाव इति विषमोपन्यासः, यदि परात्वेनोपनिषदां संकीर्तनं तदा वेदबहिर्भूतत्वेनावैदिकत्वमूलकप्रामाण्यापत्तिः वेदान्तर्गतत्वे तास्वापरात्वापत्तिरिति उभयतः पाशारज्जुः उच्यते । तत्र वेद शब्देन ज्ञानकाण्डव्यतिरिक्तवेदराशिः

[25] श्रीमद्भगवद्गीता 7/4

[26] श्रीमद्भगवद्गीता 7/5

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

गृहीतव्यः । ज्ञानकाण्डीयस्य तु परात्वेन विवक्षणात् विशेषविहितत्वेन ब्राह्मणवशिष्ठन्यायानुसारं वैदिकत्वऽपि पृथगुपादानं वैशिष्ट्यश्च सूचनायेति विरम्यते ।

शङ्कराचार्यमतानुसारेण- अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षवित्युत्तरो कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनंतो दुःखस्य स्वरूपः प्रत्येक शरीरिभिः अपराविद्याः वर्तते । स मत्स्येन नदीस्त्रोतोवद् विच्छेदरूपसम्बन्धः वर्तते ।

पराविद्या तु मोक्षः अनाद्यनंतो अजरो-अमरो-अमृतो-उभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठा लक्षणः परमानंदोऽद्वयं इति । अपराविद्यापेक्षिकम् पराविद्याविषये कर्मफलं सत्यं वर्तते । पराविद्यायाविषयं परमार्थं सल्लक्षणत्वात् विद्याविषये तदेतत्सत्यंयथाभूतम् । संक्षेपतः पराविद्याविषयंमक्षरं निर्विशेष पुरूषं सत्यं 'दिव्यो ह्यमूर्तः' इत्यादिभि ।

यया तत् वक्ष्यमान विशेषणविशिष्ट अक्षरब्रह्म अधिगम्यते । अर्थात् अधि पूर्वक गम् धातोः प्राप्ति अर्थः प्रायिक । परप्राप्तेः एवं अवगतेः अर्थगतः कोऽपि भेदः नास्ति । अतः परप्राप्तेः अर्थः अविद्याविनाश भिन्न किमपि नास्ति । परन्तु यत्र शङ्काः जायते । यदि पराविद्या ऋग्वेदादि वहिर्भुतः कथं सा पराविद्या अथवा मोक्षस्य साधनमस्ति । एतेषां शङ्का निवारणार्थं स्मृतिकाराः स्मरन्ति-या वेदवाह्याः स्मृतयोः याः काश्च कुदृष्टयः । कुदृष्टयः निष्फलत्वं हेतोः अग्राह्य भवति एवं उपनिषदां ऋग्वेदादि वाह्यता भवति , अतः ऋग्वेदिनां पृथक करणं अनर्थकं । तर्हि कथं पर इति । न पृथक निर्देश निरर्थकं न भवति । प्रश्नः भवति किमर्थं ? अस्य प्रश्नस्य समाधानर्थं अत्र विज्ञेयविषयविज्ञानस्य अथवा साक्षात्कारस्य विवक्षित इति उक्तं । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशि विवक्षितः अर्थात् उपनिषदवेद्य अक्षरब्रह्म विषयक ज्ञान अत्र पराविद्या । अथ कीदृशं अक्षरब्रह्म इति प्रशनस्य समाधानार्थं मुण्डकोपनिषदे उक्तं च-

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मंतदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ।।[27]

तदक्षरं किदृशमतो निरूपयति-यत्तत्छब्दोऽयं ब्रह्मणऽनिर्वचनीयत्वपरः, अद्रेश्यं न द्रुष्टुं शक्यम्, अतएव अग्राह्यम् अन्यज्ञानेन्द्रियैरिति शेषः, अगोत्रम, नास्ति गोत्रं यस्य तत् सर्वेषामुत्पादकत्वात् गोत्रहितम्, अवर्णम् नास्ति वर्णविशेषो यस्य तत् अस्मदादिवत्वर्णरहितम् यद्वा अनुपमः वर्णः श्यामवर्णः यस्य तथा भूतं, न विद्यमाने चक्षुश्रोत्रे यस्मिन् तत् अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियातीतं तत्, यद्वा अनुपमे चक्षुश्रोत्रे यस्य तत् अपाणिपादं नास्ति पाणिपादं यस्य तादृशं कर्मेन्द्रियातीतम् अथवा अनेकानि पाणिपादानि यस्य तत्, एवमचक्षुरित्यत्रापि व्याख्यातव्यम्, एवं नित्यं ध्वंसरहितं, विभुं विविधः कच्छमत्स्यावाराहादिरूपो भवतीति विभुः तम् सुसूक्ष्मं सूक्ष्मशरीरतोऽपि सूक्ष्मतरमे, अव्ययम् अनश्वरं भूतयोनिम समस्तप्राणजनकं धीराः पराविद्योपासकाः परिपश्यन्ति परितो नयनविषयं कुर्वन्ति इति भावः ।

मूण्डकोपनिषदि द्वयोः विद्यायाः प्रसङ्गे आलोचना वर्तते – पराविद्या माध्यमेन ब्रह्मस्य ज्ञानं उत्पाद्यते । प्रकृतपक्षे अपराविद्या एवं पराविद्या द्वयोः ब्रह्मज्ञान प्राप्ते अन्यतम साधनं वर्तते । अपराविद्या तु ब्रह्मज्ञानस्य प्रथमं सोपानं वर्तते । पराविद्या तु मुख्य साधनम् । पराविद्यया माध्ममेन ब्रह्मस्य ज्ञानं जायते । अतः ब्रह्म एवेदं विश्वं सर्वम् । तपो ज्ञानं तत्कूलं फलमन्यदेतावद्धीदं सर्वम् । तस्मात् सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेदो निहितं गुहायां ह्रदि सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानादविद्याग्रन्थि

[27] मुण्डकोपनिषद् 1/1/16

ग्रन्थिमिव दृढीभूतां वेधावासनां विकरति विक्षपति विनाशयति। पराविद्योक्ता यया तदक्षरं पुरूषाख्यं सत्यमधिगम्यते। यद् अधिगमे हृदयादि साक्षात्कारणस्य आत्यन्तिकविनाशः स्यात् एवं आत्यन्तिकविनाशस्य पश्चात् मोक्षस्य प्राप्तिः भवति। छान्दोग्यपनिषदि नारद-सनत्कुमार संवादे अपि अस्या विद्यायाः पार्थक्यं दर्शयति-

मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दृषेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तं होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत्।[28]

अर्थात् एतां समस्तां विद्यामधित्यापि नारदः मन्त्रवित् मन्त्रं वेत्ति इति मन्त्रवित् केवलं मन्त्रज्ञाता न एव मन्त्रार्थज्ञाता मन्त्रार्थज्ञानमन्तरेण आत्मज्ञानं न सम्भवति । तात्पर्यमेतत् यत् आनुपूर्व्या वेदश्रुतिः प्राप्तवानस्ति, मन्त्रान् विन्दति इति मन्त्रवित् पिञ्जरगत शुक इव मन्त्रमात्रं रटति, न च तदर्थं चिन्तयति मन्त्रा हि श्रुतयः , मन्त्रार्थो हि परमेश्वरः नात्मवित् आत्मा परमात्मा आत्मा जीवात्मा, आत्मा च इति आत्मानां तौ वेत्तीति आत्मवित् न वेत्तीत्यनात्मवित् , आत्म परमात्मस्वरूपं सेवकसेव्यभावात्मक न जानाति इति तात्पर्यम्। अतः उपनिषदां स्पष्टं मन्तव्यमस्ति- अपरा विद्यायाः अभ्यासेन आत्मसाक्षात्कारं भवति।

अतः यया लौकिक ज्ञानं जायते सा अपरा विद्या। यया च अक्षरब्रह्मविषयक ज्ञानं जायते सा परा विद्या । विद्यैव तद् साधनम् यया सर्वोऽपि मानवीयो मनोरथोऽभिलाषो वा पूर्यते । विद्यैव कर्तव्याकर्तव्यज्ञानम्, धर्माधर्म-परिज्ञानम्, पुण्यापुण्यविवेकः, लाभालाभावबोधश्च भवति । विद्यैव लक्ष्यनिर्धारण, लौकिक-विषयव्याप्तिः, भौतिकसुखसाधनम्, भूमि-गृह-विभवादीनाम् अवाप्तिश्च । लोके पराविद्यैव तद् ज्योतिः यद् मानवे ज्ञानज्योतिर्ज्वलयति, अविद्यान्धतमसमं व्यपोहति, दुर्गुणगणं वारयति, सद्गुणगणं वारयति, सद्गुणतीतं संचारयति, कीर्ति प्रथयति, गौरवं विकासयति । युनानि तत्वज्ञ अपि परापरा विद्या स्वीक्रियते। तस्य मतानुसारेण दोक्सा' तथा 'एपिस्टेमी[29] परापरा विद्या अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. Sharvananda, Swami. Mundaka and Mandukya Upanishads. Madras: Sri Ramkrishna Math, 1920.
2. गम्भीरानन्द, स्वामी. उपनिषद् ग्रन्थावली. कोलकाता: उद्बोधन कार्यालय, 2014.
3. चिन्मयानन्द, स्वामी. मुण्डकोपनिषद् . एरणाकुलम्: सेन्ट्रल चिन्मय मिशन, 1999.
4. निखिलानन्द, स्वामी. मुण्डकोपनिषद्. अद्वेत आश्रम, 2006.
5. मिश्र, जगदीशचन्द्र. भारतीय दर्शन. वाराणसी: चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, 2012.
6. शिङ्, करण. मुण्डकोपनिषद्. मुम्बइ: भारतीय विद्या भवन, 1987.
7. श्रीमद्भगवद्गीता शांकरभाष्य हिन्दी अनवादसहित. गोरखपुर: गीताप्रेस, सं 2073.

[28] केनोपनिषद् 2/13

[29] https://hi.wikipedia.org/wiki अपराविद्या12/05/2017

उपनिषदों में ओङ्कार की उपासना

श्री विवेकशर्मा

[सहायकाचार्य, हिमाचलप्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला, हिमाचल-प्रदेश।]

ओङ्कार के बिना हमारी सनातन हिन्दु संस्कृति की तो कल्पना भी नहीं की जा सकती है । प्रणव समस्त ज्ञानों की निधि और स्तोत्र है। पतञ्जलि ने "तस्य वाचकः प्रणवः"[1] कहकर ओ३म् को ईश्वर का वाचक बतलाया है। प्रणव पूर्ण ब्रह्माण्ड में व्याप्त है। यह सदैव अभिनव बना रहता है। स्वरुपतः यदि ओङ्कार का विवेचन किया जाये तो प्रणवोपनिषद् में कहा गया है, जब मोक्ष के पास मुमुक्षु होता है तो काँसे के घण्टे सा शब्द होता है। इस ओङ्कार को भी ऐसे ही स्वरुप का समझना चाहिये। वेद स्वरुप इस ओङ्कार को सभी सुनना चाहते हैं।[1] ओङ्कार की महिमा में तो यहाँ तक कहा गया है कि समस्त वेद जिस पद का वर्णन करते हैं, समस्त जगत् जिसकी प्राप्ति का साधन मात्र है। जिसकी इच्छा से मुमुक्षु जन ब्रह्मचर्य का पालन करते हैं, उस पद को यदि संक्षेप में कहा जाये तो वह ओङ्कार ही है[1]।

व्युत्पत्यनुसार ओ३म् मन् प्रत्यय और टिलोप होकर "अव्-रक्षणे" धातु से सिद्ध होता है[30]। वाचस्पत्यम् के अनुसार ओ३म् शब्द अनेक अर्थों में प्रयुक्त होता है । ओ३म् शब्द आरम्भ, स्वीकार, मङ्गल, शुभ और ब्रह्म के अर्थों में प्रयुक्त होता है[31]। छान्दोग्योपनिषद् में ओ३म् को उद्गीथ से अभिन्न बतलाते हुये कहा गया है कि निश्चित रूप से जो उद्गीथ, गेय परम देव है, वही प्रणव है और जो प्रणव है वही उद्गीथ है । यह जो आदित्य है वही उद्गीथ है और वही प्रणव भी है। अर्थात् जो साधक आदित्य (परमधाम) में परमात्मा और उसके वाचक ओ३म् की भावना करता है, वह ओ३म् स्वर का उच्चारण करता हुआ परम धाम को प्राप्त कर जाता है। इस तरह **ओ३म्, प्रणव, ॐकार, उद्गीथ** ये सब एक अर्थ को ही अभिव्यक्त करते हैं । कई उपनिषदों में मुक्त कण्ठ से ओङ्कार की महिमा गई है । कठोपनिषद् में ओङ्कार को ही ब्रह्म प्राप्ति के एकमात्र उपाय के रूप में स्थापित करते हुए कहा गया है कि ओङ्कार ही परब्रह्म परमात्मा की प्राप्ति के लिये सब प्रकार के आलम्बनों से श्रेष्ठ आलम्बन है एवं यही चरम आलम्बन है । इससे परे कोई आलम्बन नहीं । ओङ्कार के रहस्य को समझकर जो साधक श्रद्धा एवं प्रेमपूर्वक ओङ्कार रूपी आलम्बन पर आश्रित होता है वह निःसन्देह परमात्मा की प्राप्ति रूपी परम पद को प्राप्त कर लेता है[32]। मुण्डकोपनिषद् में परम तत्त्व की प्राप्ति का साधन ओ३म् ही बतलाया गया है । यहाँ निर्दिष्ट है कि रथ की नाभि में अरों के समान समस्त नाड़ियाँ जिस हृदय में स्थित हैं उसी हृदय में ओ३म्

[30] अवतेष्टिलोपश्च। उणादिसूत्रम्, १/१४

[31] वाचस्पत्यम्, भाग १, पृष्ठ १५५८

[32] एतदालम्बनं श्रेष्ठम् एतदालम्बतनं परम् एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते॥ कठोपनिषद्, १/२/१०

इस नाम के द्वारा ही सर्वात्मा का ध्यान करने से ईश्वर प्राप्त होते है[33]। उपनिषद् में आकाश को ब्रह्म बतलाया गया है[34], एवं गार्गी को उत्तर देते हुये याज्ञवल्क्य बतलाते हैं कि जिससे यह आकाश ओतप्रोत है, उस तत्त्व को ब्रह्मवेत्ता अक्षर कहते हैं[35]। यहाँ कहने का भाव यह है कि ब्रह्मरूपी आकाश भी ओङ्कार से ही ओतप्रोत है। इसके अतिरिक्त उपनिषदों में ओङ्कार की नानाविध रूपों में महिमा गायी गई है। उपनिषदकारों ने कई सुन्दर उपमाओं द्वारा ओङ्कार की महिमा का यशोगान गाया है, यथा छान्दोग्योपनिषद्कार बतलाते हैं कि जिस प्रकार शंकु द्वारा समस्त पत्ता नसों से व्याप्त होता है उसी प्रकार ओङ्कार द्वारा समस्त वाणी व्याप्त है[36]। लेकिन सम्पूर्ण उपनिषदीय वाङ्मय में माण्डूक्योपनिषद् की ख्याति ओङ्कार विवेचन के कारण है। माण्डूक्योपनिषद् में प्रणवोपासना का उल्लेख चेतना की अवस्थाओं के साथ किया गया है। माण्डूक्योपनिषद् में स्पष्ट किया गया है कि इसमें केवल तीन मात्रायें अ, उ, म् ही नहीं हैं, वरन् इसमें चौथा (तुरीय) मात्राहीन नाम भी है, ओंकार के इन चार भागों के करने की चेष्टा में उपनिषत्कार का स्पष्ट उद्देश्य ओंकार के चारों भागों को चेतना की अवस्थाओं और आत्मा के प्रकारों को सांगतिक बनाना है। एक ओर यह जाग्रतावस्था, स्वप्नावस्था, सुषुप्त्यावस्था और तुरीयावस्था का प्रतीक है, वहीं दूसरी ओर यह विविध प्रकार की आत्माओं, वैश्वानर, तैजस, प्राज्ञ का प्रतीक है। ओंकार का अमात्रिक भाग मन की तुरीयावस्था का सांगतिक है। इस प्रकार दृष्टिगोचर होता है कि माण्डूक्योपनिषद् में प्रणवोपासना का महत्त्व तथा आध्यात्मिक मूल्य अनुपम है।

श्वेताश्वतरोपनिषद् हमें निर्देशित करता है कि हमें अपने शरीर को नीचे की अरणी समझना चाहिये तथा प्रणवोपासना को ऊपर की अरणी। और दोनों अरणियों के परस्पर संघर्ष से अपने में गुप्तरूप से सन्निहित ईश्वर रूपी अग्नि को निर्मन्थन प्रक्रिया द्वारा प्रकट करना चाहिये[37]। तैतिरीयोपनिषद् में कहा गया है कि ओ३म् यह ब्रह्म है। ओ३म् ही यह प्रत्यक्ष दिखाई देने वाला जगत् है। ओ३म् यह निःसन्देह अनुकृति ही है[38]। छान्दोग्योपनिषद्कार का भी कहना है कि ओङ्कार ही परमात्मा है एवं ओङ्कार ही सब कुछ है[39]। छान्दोग्योपनिषद् में उद्गीथ दृष्ट्या प्रणवोपासना का महत्त्व दिखाते हुये कहा गया है कि यह जो उद्गीथ है वह सम्पूर्ण रसों में उत्कृष्ट, परमात्मा का प्रतीक होने योग्य और पृथ्वी आदि सभी रसों में आठवां है[40]। आगे कहा गया है कि जो विद्वान् उपासक उद्गीथ रूप में प्रणवोपासना करता है, वह सम्पूर्ण कामनाओं की प्राप्ति कराने वाला होता है[41]। गीता में श्री कृष्ण ने कहा है – मैं सम्पूर्ण वेदों में प्रणव हूँ[42]।

---

33 अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः। ओमित्येव ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्। मुण्डकोपनिषद्, २/२/६

34 ॐ खं ब्रह्म ॥ बृहदारण्यकोपनिषद्, ५/१/१

35 अक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च ॥ तत्रैव, ३/८/११

36 यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानयेवमोङ्कारेण सर्वा वाक् तृण्णा ॥ छान्दोग्योपनिषद्, २/२३/३

37 स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्। ध्याननिर्मनाभ्यासाद्येवं पश्येन्निगूढवत्। श्वेताश्वतरोपनिषद्, १/१४

38 ओमिति ब्रह्म। ओमितीदं सर्वं। ओमिदत्येदनुकृतिः। तैत्तिरीयोपनिषद्

39 ओंकार एवेदं सर्वमोङ्कार एवेदं सर्वम् ॥ तत्रैव, २/२३/३

40 स एष रसान्नं रसतमः परमः पराध्र्योऽष्टमो यदुदगीथ। छान्दोग्योपनिषद्, १/१/३

41 आपयिता ह वै कामान्नं भवति य एतदेवं विद्वानकारमुपास्ति। छान्दोग्योपनिषद्, १/१/७

42 प्रणवः सर्ववेदेषु। श्रीमद्भगवद्गीता, ७/८

प्रणव शब्द की महाशक्ति है। वाक् का विकास भी प्रणव से होता है। ज्ञान का आधार प्रणव है। प्रणव जो ओ३म् भी है वह आध्यात्मिक शक्तियों का स्रोत है। गीता में कहा गया है कि जो पुरुष स्मरणपूर्वक ओ३म् का उच्चारण करते हुये शरीर त्यागता है उसे परम गति मिलती है[43]। श्रद्धा और संयम से सत्कारपूर्वक ओ३म् का उच्चारण स्वयं में एक पूर्ण साधना है। ओ३म् का उच्चारण करते-करते **सोऽहं** की ध्वनि उठने लगे और कार्यरूप में परिणत हो जाये तब ब्रह्म के साथ एकता तथा ओ३म् को आत्मसात् मानना चाहिये। गोपथ में लिखा है कि जो एकाक्षर अविनाशी ओ३म् नाम की ऋचा का कुशा के आसन पर बैठ कर पूर्वाभिमुख हो, वाक् संयम सहित तथा तीन रात्रि तक उपवास करके जप करता है, उसके समस्त अर्थ और काम सिद्ध हो जाते हैं[44]।

अतः साररूप से यही कहा जा सकता है कि ओंकार समस्त वाङ्मय, निखिल शास्त्रीय तथा साहित्यिक राशि का स्रोत है। यह मानव तृप्ति की सहज अभिव्यञ्जक ध्वनि है। ब्राह्मणों तथा उपनिषदों में इसकी त्रिमात्राओं की व्याख्या उपलब्ध है यह मानव हृदय-पटल पर इसके महत्त्व को अङ्कित कर देती है। समस्त ज्ञानियों का सहारा ओङ्कार ही है। कर्मकाण्ड में इसका आलम्बन किया जाता है। भक्तिभावना का तो यही एकमात्र सहारा है। इसलिये ही उपनिषदों के माध्यम से मनीषियों ने ओ३म् की महिमा का उद्घोष किया है।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. ईशादि नौ उपनिषद्(६६), हरि कृष्ण गायेन्दका, गीताप्रेसगोरखपुरम्, विक्रमी संवत् २०६८
2. छान्दोग्यापनिषद्(५८२), गीताप्रेसगोरखपुरम्,विक्रमी संवत् २०६९
3. पातञ्जल योग प्रदीप, ओमानन्दतीर्थ, गीताप्रेस गोरखपुर, विक्रमी संवत् २०७२
4. श्रीमद्भगवद्गीता-साधकसंजीवनी, स्वामी रामसुखदासः, गीताप्रेस गोरखपुर, विक्रमी संवत् २०६६, सप्ततितिमं पुनर्मुद्रणम्
5. वाचस्पत्यम्, तारानाथतर्कवाचस्पति भट्टाचार्य,चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, २०२६
6. उपनिषत् समुच्चयः, प० भीमसेन शर्मा, हरियाणा साहित्य संस्थान, गुरुकुल झज्जर, प्रथम संस्करणम् २०००

---

43 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्। श्रीमद्भगवद्गीता, ८/१३

44 तत् एतत् अक्षरं ब्राह्मणो यं कामं इच्छेत् त्रिरान्नेपोषितः प्रादमुखो वाग्यतो बर्हिषि उपविश्य सहस्त्रं कृत्वा आवर्तन चेत् सिद्धयन्ति अस्य अर्थाः सर्वकर्माणि च। गोपथः, १/२१

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनम्

डा रविनाथ शुक्ल
[श्रीनिकेतनम्, अयोध्या, उत्तरप्रदेश]

जगत्यस्मिन् प्राणिनां परस्परं स्वाभिप्रायं स्वकीयानि प्रयोजनानि स्वकार्याणि सिद्ध्यर्थं परस्परं व्यवहारार्थं शब्दप्रयोगस्यावश्यकता भवति। शब्द व्यवहारं विना लोके कस्यापि किमपि कार्यं भवितुं नार्हति मात्र संकेतेनैव कार्य निर्वाहे जाते शब्दस्य किमपि प्रयोजनं न सिद्ध्यति। संकेतेन व्यवहारस्तु दूरात् भवितुं नार्हति। अत एव भगवता प्राणिशरीरे शब्द शक्ति प्रदत्तास्ति। शब्दस्तु ध्वन्यात्मको, स्फोटात्मकश्च भवति। **"ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्षते।"** (वा.प.ब्र.का.)

"परावाङमूलचक्रस्था, पश्यन्ती नाभि संस्थिता।
हृदिस्थो मध्यमा ज्ञेया, वैखरी कण्ठदेशगा।।"
वैखर्यां हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः।
मध्यमा कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते।।
(परमलघुमञ्जूषा स्फोटनिरूपणम्)

इति वाचश्चातुर्विध्यं शास्त्रेषूक्तमस्ति।

स्फोटात्मकः शब्दः अर्थवाचको भवति ध्वनिस्तु स्फोटव्यञ्जको भवति स्फोट शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः। यथोक्तम्। इत्थं येनोच्चारितेन अर्थ सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः। अर्थ बोधनायैव शब्द प्रयोगो भवति। शब्द प्रयोगं विना स्वाभिप्रायाः न बोधविषयाः भवन्ति। अथ कथं लोकव्यवहारः सिद्ध्यति। एतदर्थमेव शब्दप्रयोगस्यावश्यकता भवति। परन्तु शब्दानां वैविध्येन भाषा भेदोऽपि दृश्यते, भाषा भेदेन शब्दाः भिद्यन्ते। भिन्न–भिन्न देशानुसारिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तेषां साधुत्वज्ञानं सुगमतया न भवति। कुत्र? केन सह? केन रूपेण? वाग्व्यवहारः कर्तव्यः इति ज्ञानमपि निश्चितं न भवति, शब्दानां साधुत्वज्ञानार्थं तत्तद्विषयकाणि शब्दानुशासनात्मक शास्त्राणि लिखितानि सन्ति। तदनुसारि एव तत्तद् वाक्यव्यवहारो भवति। वाक्योपदेशो न केनापि कर्तुं शक्योऽस्ति। यतो हि प्राणिभिः कुत्र केनचित् सह कथं? वाग्–व्यवहारः कर्तव्योऽस्ति। कदा किं वक्तव्यमस्ति? इत्यादिकं ज्ञानं न कस्यचिन्वति। अत एव तत्तद् विषयकं शब्दशास्त्रं लिखितमस्ति। शब्द शास्त्रेषु यथार्थशब्दसाधुत्वप्रकारकज्ञानजनकाः नियमाः लिखिताः सन्ति। तदनुसारि शब्द प्रयोगोऽपि भवति। अस्माभिः साधु शब्दाः एव प्रयोक्तव्याः नासाधु शब्दाः

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

प्रयोक्तव्याः। साधु शब्द प्रयोगे एव धर्मः। एतदर्थमेव ऋषिभिः लिखितमस्ति वेदाङ्गेषु षट्स्वङ्गेषु प्रधानमखम् व्याकरणमेवास्ति। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। अतएवोक्तमस्ति–

"मुखं व्याकरणं स्मृतम्।"

प्रयोजनान्यपि उक्तानि सन्ति व्याकरण महाभाष्ये।

संस्कृत वाङ्मये व्याकरणस्य किं स्वरूपं? कानि च तस्य प्रयोजनानि। वैयाकरणव्युत्पत्या व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्, वि आङ् पूर्वकात् कृ धातोः करणे ल्युट् प्रत्यये कृते सति व्याकरण शब्दो निष्पद्यते।

येन शास्त्रेण प्रकृति प्रत्यय विभागपूर्वकं शब्दानां व्युत्पत्तिः क्रियते तद् व्याकरणम्। व्युत्पत्या शब्दानां प्रामाणिकोऽर्थबोधः सम्पद्यते। अर्थबोधे एव शब्दानां प्रवृत्तिः। अत एव महाभाष्ये महर्षि पतञ्जलिना व्याकरणस्य शब्दानुशासनम् इत्यर्थः क्रियते। किं नाम शब्दानामनुशासनम्? तर्हि शुद्धयशुद्धि निर्धारणं व्याकरणाद् भवति अत एव व्याकरणमिव शब्दानामनुशासनम् इत्यर्थः। पश्चाद् महाभाष्ये अयं प्रश्न उत्थापितः कस्तर्हि शब्दः तस्य समाधानं भाष्ये–

"येनोच्चारितेन सास्नालाखूलककुदखुरविषाणिनांसम्प्रत्ययो भवति सः शब्दः।" यथा गो इति शब्देनोच्चारितेन तत्तदवयवविशिष्टस्य गो पदार्थस्य बोधो जायते। अथवा 'प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः।" लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धस्श्रोतेन्द्रिय ग्राह्यत्वात् वर्णरूपध्वनि समूहः एव शब्दः। यतो हि शब्द प्रयोगं विना व्यवहारे निर्वाहः सुतरां दुष्करः। विना शब्दं जगत्सर्वं मज्ञानावृतम् अन्धकाररूपमेव स्थास्यति यथा दण्डिना प्रोक्तं काव्यादर्शे–

इदमन्ध तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न विद्यते।। (काव्यादर्श, 1/34)

यदा रात्रौ सूर्य प्रकाशो न विद्यते चन्द्रमापि न प्रकाशते अग्नेरपि प्रकाशो न भवति सर्वथा अन्धकार प्रसार एव व्याप्तस्तिष्ठति, तदा वयं शब्दप्रकाशमाध्यमेनैवान्योन्यं जानीमः स्वर–संयोगेन तस्य परिचयोदूरादेव अभिजानीमः। किञ्चान्यैः प्रकाशैः बाह्यतमो निवृत्तावपि स्वान्तस्तमो निवृत्तिः शब्देनैव सम्भाव्यते। सर्वमपि ज्ञानं शब्दानुब(मेव मनसि बुद्धौ वा यदि ज्ञानानुशीलनं क्रियते तत् सर्वमपि सूक्ष्म शब्दरूपमेव भवति। तथा हि भर्तृहरिणा वाक्यपदीये उक्तम्–

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुबिद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भाषते।। (वा.प.ब्र.का.)

एवं विधस्य शब्दस्य स्वरूप निर्धारणमर्थनिर्धारणञ्च व्याकरणादेव जायते। शक्तिग्रह पूर्वकं अर्थबोधः व्याकरणस्य प्राथम्यम्। अत एव शब्दखण्डे भर्तृहरिणा लिखितमस्ति—

शक्तिग्रहो व्याकरणोपमान कोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य बृद्धाः।।

(वा.प. शब्दखण्डे—)

अत्र शक्ति ग्राहक प्रमाणभूतेषु सर्वप्रथमं व्याकरणस्योल्लेखः तस्य प्रमुखतां विनक्ति। अत एव वेदानां अन्य शास्त्राणाञ्च निर्दुष्टार्थ बोधनिमित्तं व्याकरणाध्ययनं सुतरामपेक्षितं। महाभाष्ये अति दाढ़र्येन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि सन्दृब्धानि। यथा—

"रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्"

(अ) **रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्—** लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वैयाकरणः सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति। अनेन वेदार्थावगमस्य रक्षापि अवान्तरं व्याकरण प्रयोजनं सूचितम्। अत एव अध्ययनमस्य न पाठमात्रं किन्तु वाक्यार्थावगतिपर्यन्तमन्यथा अर्थाज्ञानाद् वेद रक्षापि न स्यात्। अर्थ ज्ञाने सति तु शुद्ध तत्तन्मन्त्रैः विहित कर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखं उपनिषदर्थज्ञानेन मोक्षश्च व्याकरणाध्ययनस्य फलं भवति।

(ब) **ऊहः खल्वपि—** न सर्वैर्लिङ्गैः न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेद मन्त्राः निगदिताः। यज्ञगतेन पुरुषेण तेषु मन्त्रेषु यथोचितं कर्तव्यं भवति। नावैयाकरणः तत् परिवर्तनं कर्तुं शक्नोति। यथा—

"अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति।" तत्र सौर्य चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस कामः इति सौर्ये चरौ मन्त्रे ऊहः कर्तव्यः सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि इति तस्मादध्येयं व्याकरणम्।

(स) **आगमः खल्वपि—** ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्।

(द) **लध्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्—** ब्राह्मणेनावश्यं शब्दाः ज्ञेयाः इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्याः ज्ञातुं। तस्मात् क्षिप्रं ज्ञानाय अध्येयं व्याकरणम्।

(य) **असन्देहार्थं च अध्येयं व्याकरणम्—** "याज्ञिकाः पठन्ति स्थूल पृषतीमग्निवारुणीमनड्—वाहीमालभेत्" इति तस्यां सन्देहोजायते—

(क) स्थूला चासौ पृषती स्थूल पृषती।

(ख) स्थूलानि पृषन्ति यस्या सेयं स्थूलपृषतीति तां नावैयाकरणः स्वरतोध्यवस्यति यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुब्रीही, अथ समासान्तो दात्तत्वं ततः तत्पुरुषः इति।

एवं पूर्वोक्त प्रयोजनानि उक्त्वा अन्यान्यपि व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि महर्षि पतञ्जलिना प्रोक्तानि यथा—

"इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि—तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतं। यस्तु प्रयुङ्क्ते अविद्वाँसः। विभक्तिं कुर्वन्ति यो वा इमाम्। चत्वारि। उतत्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण इति।

(अ) **तेऽसुराः—** तेऽसुरा हेलयो इति हेलय कुर्वन्तः पराबभूवुः। तस्माद् ब्राह्मणेन, न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदप शब्दः। म्लेच्छा मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम्। एवं अपशब्दस्य परिहारार्थं व्याकरणस्य अध्ययनं कर्तव्यम्।

(आ) **दुष्टः शब्दः—** दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।

"स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्र शत्रुः स्वरतोऽपराधात्।

(म.भाष्य प्रथम आह्निक)

त्वष्टा किल् इन्द्रमारणार्थमभिचार यज्ञं अकरोत्। स मन्त्रं प्रयुक्तवान्। "इन्द्र शत्रो बर्धस्व इति।" तत्र इन्द्रस्य शत्रुः इन्द्रशत्रुः इन्द्रस्य शातयिता इत्यर्थः। एवं तत्पुरुषे कृते सति अन्तोदात्त प्रयोगो भवति। इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य सः इन्द्र शत्रुः इति बहुब्रीहि प्रयोगः कृते सति आद्युदात्त स्वरो भवति। त्वष्ट्रा अन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त स्वरयुक्तो मन्त्रः प्रयुक्तः तेन स्वरदोषेण इन्द्रेण हन्तुं योग्यः वृत्रासुरः समुत्पन्नः त्वं च जघान।

एवं स्वर वैपरीत्येन "स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति" इत्यनुसारं सम्प्रल्प्य प्रतिकूल वृत्रासुरः इन्द्रेण विनाशितः। अत एव स्वरादिदोष परिहारार्थं अभीष्टफल प्राप्तये व्याकरणस्याध्ययनं कर्तव्यम् इति।

(इ) **यदधीतम्—**

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्।। (वा.प.)

तस्मादनर्थकं माधिगीष्ममहीत्यध्येयं व्याकरणम्। अर्थज्ञानं विना केवलं पाठमात्रेण प्रयुक्तो मन्त्रः निष्फलो भवति, तस्मात् मन्त्रार्थज्ञानाय व्याकरणस्याध्ययनं कर्तव्यम्।

(ई) **यस्तु प्रयुङ्क्ते—**

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17 ISSN 0976-8645

यस्तु प्रयुङ्क्तेः कुशलो विशेषे, शब्दान्यथावद् व्यवहार काले।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र, वाग् योगविद् दुष्यति चापशब्दैः।।

यो वैयाकरणः शब्दप्रयोगे कुशलः यथावत् शब्द व्यवहारं करोति। स अनन्तं जयं प्राप्नोति। यतः स अवाग्योगविद् व्याकरणज्ञानरहितः स अपशब्दैः दोषं प्राप्नोति। यथोक्तम्—

''एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति।''

(उ) **अविद्वाँसः—**

अविद्वाँसः प्रत्यभिवादे नाम्नो येन प्लुतिं विदुः।

कामं तेषु तु विप्रोऽस्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्।। (महाभाष्य प्रथम आह्निक)

अभिवादने स्त्रीवन् मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम्। प्रत्यभिवादने हि गुरुणा कृतः कार्यः। यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवत् अयमहमिति वक्तव्यः। अस्य दोषस्य परिहारार्थं व्याकरणस्याध्ययनं कर्तव्यम्। यथा मनुना उक्तम्—

(ऊ) विभक्तिं कुर्वन्ति— याज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः स विभक्तिकाः कार्याः इति। न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं, तस्माद् विभक्ति ज्ञानाय व्याकरणस्याध्ययनं कर्तव्यम्।

(ऋ) यो वा इमाम्— 'यो वा इयं पदशः स्वरशोऽक्षरशश्च वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति'' आर्त्विजीनाःस्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्।

(लृ) चत्वारि— चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा, द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश इति।।

चत्वारि शृंगाणि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्ग निपातश्च, त्रयः कालाः भूत—भविष्यत वर्तमानाः द्वे शीर्षे। द्वौ शब्दात्मानो नित्यः कार्यश्च सप्त हस्तासो अस्य। सप्त विभक्तयः त्रिधा बद्धः। वृषभो। वर्षणात् रोरवीति इति शब्दं करोति। महो देवो मर्त्या आविवेश। महान् देव शब्दः मर्त्या मरण धर्माणो मनुष्यास्तान आविवेश।

उपसंहार— व्याकरणाध्ययनस्य यानि प्रयोजनानि उक्तानि सन्ति तानि सर्वाणि संस्कृत शब्दानामेव सन्ति। यतो हि शब्द पदेन संस्कृत शब्दानामेव ग्रहणं भवति। तेषामेव शब्दप्रयोगादेव पुण्यजनकता भवति। यद्यपि लोके साधु असाधु शब्देभ्योऽपि अर्थबोधः समानेव भवति तथापि साधुशब्दप्रयोगे एव पुण्यजनकतावच्छेदक धर्मः। असाधुशब्दप्रयोगात् तु तथैवार्थं बोधो भवति। परन्तु तत्र पूर्ण जनकतावच्छेक धर्मो नास्ति। उक्तञ्च व्याकरणमहाभाष्ये भगवता पतञ्जलिना—

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17 ISSN 0976-8645

समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च, तत्र शास्त्रेण धर्मानियमः क्रियते, नियमश्च पुण्य—पापयोः साधुशब्दप्रयोगादेव पुण्यनियमः न त्व साधुशब्द प्रयोगात्। यद्यपि लोके वाग्व्यवहारार्थं बहुविध भाषाणां प्रयोगो भवति, तथापि तासु भाषासु ये शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति तेऽपि तत्तद्भाषानुसारिणो नियमानुसारिणश्च भवन्ति। तत्रापि साधु शब्द प्रयोगार्थं बहुविध विशालाः नियमाः लिखिताः सन्ति। ते तु मात्र व्यवहार विषया एव भवन्ति। न तत्र पुण्यजनकत्वमस्ति। पुण्यजनकत्वं मात्र संस्कृत शब्देष्वेवास्ति।'

अत एव ये शब्दा अस्माभिः प्रयोक्तव्याः सन्ति ते साधु शब्दा एव प्रयोक्तव्याः नापशब्दाः प्रयोक्तव्याः। वेदेषु, वेदाङ्गेषु, पुराणादिषु काव्यादिषु च ये विषया वर्णिताः सन्ति तत्तद्विषय बोधनाय तत्तद् ग्रन्थेषु संस्कृत शब्दा एव प्रयुक्ताः सन्ति। तेषामेव पाठादेव सर्वाभीष्टसिद्धिर्भवति। अत एव सर्वैः संस्कृत शब्दा एव प्रयोक्तव्याः स्वाभीष्ट सिद्धयर्थम्। स्वाभीष्ट सिद्धिरेव सर्वेषामिष्टिरस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः(सम्पा.-श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2004
2. शब्दकल्पद्रुमः.राधाकान्त देव बाहादुर,ओरिएंटल् बुक् सेन्टर ,दिल्ली, 2002

ISSN 0976-8645

गौतमबुद्धदृष्ट्या दुःखनिरोधः

देवब्रतनाएकः[45]
[संस्कृतविभागःपाण्डिच्चेरी-विश्वविद्यालयः]

दुःखानां निरतिशयनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दस्योपलब्धिः सर्वेषांभारतीयदर्शनानामेकमात्रं उद्देश्यम् । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन दुःखानां त्रैविध्यं तत्तदार्शनिकैः प्रतिपादितम् ।एतेषां दुःखत्रयाणामात्यन्तिकनिवृत्तिः परमात्मतत्तवस्य दर्शनमेव दर्शनशास्त्रस्य परमं लक्ष्यम् । भगवता बुद्धेन त्रिविधदुःखानामात्यन्तिकनिवृत्त्यर्थ चतुर्णामार्यसत्यणामान्वेषणं कृतम् । तानि आर्यसत्यानि यथा–दुःखम्, दुःखकारणम्, दुःखनिरोधः, दुःखनिरोधमार्गश्चेति । एतेषां आर्यसत्यचतुष्टयानामान्वेषणम आर्यविद्वांसाः एव कर्तुं समर्थाः । साधारणजनाः जीवन्ति, मृत्युमधिगच्छन्ति, दुःखमयस्य जगतः स्वरूपं प्रतिक्षणमनुभवन्ति च , परन्त्वेतेषां सत्यचतुष्टयानामान्वेषणं कर्तुमसमर्थाः भवन्ति ते । आर्याः सांसारिकदुःखानां सत्ता सुतरामनुभवन्ति । योगसूत्रेऽपि सूत्रकारेण एतस्यसमर्थकपूर्वकं स्पष्टमुक्तं यत् – परिणामतापसंस्कारदुःखैगुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः इति ।

येषां सत्यचतुष्टयानां रहस्यावबोधार्थं आर्याः (विद्वासाः) समर्थाः बौद्धदर्शने तेषामार्यसत्यचतुष्टयमिति नाम्ना परिगणनम् । येषामार्यसत्यचतुष्टयानामान्वेषणं गौतमबुद्धेन कृतं तेषां नामानि यथा –

1. सर्वं दुःखम् ।
2. दुःखसमुदयः ।
3. दुःखनिरोधः ।
4. दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद् इति ।

दुःखनिरोधः -
रात्रौ प्रथमे गौतमस्य यत् सत्यविषयकं ज्ञानं जातं तत् दुःखनिरोधरूपं तृतीयमार्यसत्यम् । दुःखनाशः दुःखत्यागो वेत्यस्य नामन्तरम् । बौद्धदर्शने दुःखनिवृत्तेः निर्वाणमित्यपि नामान्तरं “निर्गतो वाणः तापो यस्मात् ततः निर्वाणम्” इति तस्य ब्युत्पत्तिः । निर्वाणं नाम शोकजन्यकायिकवाचिक – मानसिकादिसमस्तसन्तापानां शान्तिः । निर्वाणं प्राप्यान्तरं प्रकृत्याः सर्वविधबन्धनाद्विमुक्तः सन् दुःखतितः भवति जीवः । अतोक्तम् – निर्वाणमेव दुःखानामौषधमिति ।

[45] डाँ.अनिलप्रतापगिरिश्च

ISSN 0976-8645

निर्वाणशब्दस्यार्थः निर्वापनम् । यथा प्रदीपस्य एकः विच्छिन्नः प्रवाहः प्रचलति तथा चित्तसन्ततेरपि एका विच्छिन्ना धारा प्रवहिता भवति । नैरात्म्यधर्मतायाः साक्षात्कारेण तृष्णादिनां विनाशानन्तरं जरामरणरूपस्य संसारस्य नाशात् प्रदीपवत् चित्तसन्ततेरर्गिमचित्तस्य जन्मभाव तस्य निर्वाणम् ।

बौद्धदर्शने अध्यात्मिकानुभवस्यैका अवस्थारूपेण निर्वाणस्य ग्रहणम् । जीवनं एकावास्तविकता, एकः दृष्टधर्मः, एकं दृष्टं वस्तु । जीवनस्य विशुद्धिरेव विमुक्तरूपेण साधकस्य कृते प्रकटिता भवति । जीवनस्य विशुद्धिः निर्वाणरूपा विशुद्धिरेव निर्वाणम् । साध्यसाधनयोरेकता एव वौद्धधर्मस्य मूलम् । आस्रवाणां (चित्तमलानां) क्षयेन आस्रवरहितचित्तस्य विमुक्तौ (प्रज्ञाविमुक्तौ) स्वजीवनस्य साक्षात्कारः भवति । साधकानां कृते जगद्विषयकोयमुपदेशः निर्वाणरूपेणादिगतोऽभूत् । वस्तुतः अहं भावस्य विसर्जनपूर्वकं पुरुषस्य महासुखावस्थाप्राप्तेर्नाम निर्वाणम् । निर्वाणं दुःखविमुक्तत्यवस्था परमसुखावस्था वा । निर्वाणं धर्मस्य सम्यग्दर्शनेन उत्पद्यते । निर्वाणं निर्वाषयस्य मनसः आनन्दः । एवम्भूतस्य सुखस्यानुभवपूर्वकमन्नपानब्यतिरेकेण एकस्मिन्नासने समाध्यवस्थायां तथागतेन बहुकालातिवाहितम् । समयोस्मिन् मगध राज्यस्य राज्ञः बिम्बिसारापेक्षयप्यधिकं सुखं तेनानुभूतम् । थेरीगाथायां स्वस्यनिर्वाणप्राप्तेः सूचना प्रदानावसरे सम्मुलासपूर्वकं तेन उक्तं यद् “निर्वाणंप्राप्य अहं परमशान्तिमनुभवामि निर्वृत्तः सन् शीतलता स्वरूपमधिगच्छमिति । अतस्तन्मते परमशान्तिरेव निर्वाणमिति ।

तथागतेनोक्तं यथा लवणं महासमुद्रस्य एकमात्रं रसः तथा विमुक्तः तदुपदिष्ट धम्मविनयस्याप्येकमात्रं रसः भवति । अत्र विमुक्ति शब्दस्यार्थः चित्तविमुक्तिरिति । तन्मते चित्तविमुक्तिः ब्रह्मचर्यस्यान्तिमोद्येश्यम् । पुनरुक्तिपूर्वकं तथागतेन धातु विभागं – सत्तन्ते तथागतेनोक्तम् “भिक्षु । यही परम आर्यसत्य है जो कि यह अविनाशी निर्वाणं ” इति ।

तथागतबुद्धेन जन्म – जरा – मरण– दुःख – शोकाद्विमुक्तिः निर्वाणरूपेणाधिगता । तन्मते निर्वाणमात्यन्तिक दुःखाद्विमुक्त्यवस्था या खलु तस्य मृत्युरुपरि विजयः आसीत् । अतः पालित्रिपिटकेषु निर्वाणमेवामृतपदमिति वहुवारं प्रतिपादितमस्ति । तथागतेन “मया अमृतमधिगतमिति”शब्दैः संसारस्य कृते सर्वप्रथमतः स्वस्य सत्यप्राप्ति विषयिकी सूचना प्रदत्ता आसीत् । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं मध्यममार्गस्योपदेशः तेन प्रदत्तः वोधि प्राप्त्यानन्तरं अमृतत्वस्य द्वारमुन्मुक्तमभूदिति तस्य प्रथमोद्गारः आसीत् । वस्तुतः बुद्धशासनममृतत्वस्यैव द्वारमासीत् यत्र ज्ञानेन स्नात्वा पुरुषः प्रविशति, परन्तु किमेतदमृतम् , बुद्धशासनपरिभाषायां रागद्वेषमोक्षाणाक्षय एवामृतमिति । तथागतमतेन निर्वाणमेकः रमणीयः भूभागः आर्याष्टाङ्गिकमार्ग एव तत्र गमननिमित्तः प्रशस्तः । उपमाप्रदानच्छलेन तेनोक्तं यत् शरीरं राज्ञः नगर सदृशं यस्य इन्द्रियसदृशानि षडायतानि द्वारपालः, मनश्च राजा । मनसदृशस्य राज्ञः द्वै सन्देशवाहकौ सत्यस्य सन्देशप्रदानार्थं आर्याष्टाङ्गिक मार्गेण मनागमनं करुतः । आर्यष्टाङ्गिकमार्गेण निर्वाणरूपकस्य सत्यस्य सन्देशप्रदानार्थं गमनागमनं करुतः । अत्र उपमान प्रदान व्याजेन गौतमबुद्धेन एतद् एव प्रदर्शितं यत् तस्य सन्देशः निर्वाणस्यैव, आर्याष्टाङ्गिकस्तस्य मार्ग इति ।

अतः सदैव निर्वाणं परमसुखं परमशान्तिः चित्तविमुक्तिः अमृतपदं वा यस्य प्राप्त्यर्थं तथागतेन आर्याष्टाङ्गिकमार्गस्योपदेशः प्रदत्तः आसीत् । रागद्वैषमोहानां क्षयः निर्वाणम् । रागद्वैषमोहाः संसारस्याकुशलमूलाः भवन्ति । एतैरनुविद्धं चित्तं न कदाचित् सुखमधिगच्छति, शान्तिं वा भवति । अतः तृष्णाक्षयमपि निर्वाणमित्युक्तम् ।
स्वभावतः तृष्णाक्षयात् संसारस्य निरोधः भवति । अतः स्वयं तथागतेन भवनिरोध एव निर्वाणमित्युक्तम् ।

निर्वाणप्राप्तस्य जनस्य कृते न किमप्यवशिस्यते निर्वेदं प्राप्य विरक्तः सन् अहं विमुक्तः इति ज्ञानोत्पनेन जन्म क्षीणः जातः ब्रह्मचर्यवासः सम्पूर्ण अभूत् , कर्त्तव्यं कर्म सम्पादितः, इदानीं न किञ्चिदवशिष्यते इति ज्ञानं भवति । एवं सुखमयं शान्तं पदं प्राप्नोति । एतदेवतस्य अन्तिमशरीरम् । यस्य पतनमसम्भवम् । निर्वाणस्य साक्षात्कारः अस्मिन्नेव जीवने सम्भवति, न तु कालान्तरेषु तदधिगम्यते ।

निर्वाणमद्वितीययोगक्षेमः । अयं लोकः अशरण इति येन प्रोक्त । अत्र कुत्र त्राणम् कुत्र वा क्षेमः इत्यस्यान्वेषणं तेन स्वयमेवकृत्वा परिशेषे तेन निर्वाणरूपेण तदधिगतम् । उक्तञ्च तेन – यः अद्वितीययोगक्षेमः धीरपुरुषः सः निर्वाणे प्रविशति इति । उक्तञ्च "इच्छासकासात् रागाच्च विरतः प्रज्ञावान् नरः भिक्षुरमृतशान्तियुक्ताच्युतपदं निर्वाणं प्राप्नोति" इति ।

अतः श्रुति-स्मृति विज्ञानेन रागस्यापसरणमेवाच्युतपदमिति ज्ञात्वा स्मृत्वा च अस्मिन्नेव जन्मनि निर्वाणमप्राप्योपशान्तः भवति । लोके तृष्णामतिकामति च ।
निर्वाणं शिवपदं नाम शिवस्य स्थानम् । तथागतेनात्यन्तसार्थकतापूर्वकमुक्तं यत् अजरामरयाविनाश एव निर्वाणमिति ।

संक्षेपतः किं नाम निर्वाणम् इति प्रश्नस्योत्तरम् एसेंवन्तों दुक्खरसाति इति । अत्रायं भावः – दुखनामन्तोऽस्ति । ऋणिपुरुषस्य ऋणपरिशोधानन्तरं या प्रशन्नता, रोगग्रस्थस्यारोग्यानन्तरं यत्सुखप्राप्तिः, बन्धनात् दासाच्च विमुक्त्यनन्तरं यः सुखाधिगमः तत् सुखं भवबन्धनाद्विमुक्त्येनन्तरमधिगच्छति तृष्णाविमुक्तः पुरुषः । उक्तञ्च तथागतेन"सब्बं आदित्तः" इति ।

नाम – रूपं – चक्षुः – चक्षुविज्ञानम् – सुखम् – दुःखम् – वेदना –श्रोत्रम् – घ्राणम् – कायः – नासिका – शब्दः – स्पर्शः रागः इत्यादयः सर्वं किञ्चित् प्रज्वलितं भवति । पञ्चोपादानस्कन्धा अपि प्रज्वलिताः भवन्ति । परन्तु केन अग्निना तत्रोत्तरं रागद्वेशमोहाग्निना इति ।इन्द्रियामामास्वादनमिति यत् कथयामः वयं वस्तुतः तदेव ज्वलनं नास्ति तत्र चित्तस्य शान्तिः ।ज्ञानिदृष्या सर्वं किञ्चिद्दुखात्मकम् । एतत् सर्वं परितेज्य अनित्य दुःख – अनात्म दृष्टेरपसारणपूर्वकममृतपदम्प्रति चित्तस्यसंयमेन निर्वाणरूपकस्य सत्यस्य साक्षात्कारः भवति । रागद्वेषमोहाग्निनमुपशन्त्या या शीतलताप्राप्तिः तदेव निर्वाणमिति । उक्तञ्च यथा संस्काराणामुपसमेन सर्वोपाधिनां परित्यागेन तृष्णाक्षयेन विरागेणचाधिगमनः निरोधरूपं निर्वाणमुत्तमशान्तिः प्रददाति । सर्वाधिकामनासकासान्निवेदं प्राप्य यः साधकपुरुषः वासच्यूतः सन् प्रवज्याम प्राप्नोति सः निर्वाण सदृश सुखमधिगच्छति ।

उपर्युक्तविवेचनेनैतज्ज्ञायते यत् प्रारम्भिकवौद्धसाधनायां निर्वाणमाध्यात्मिकानुभवस्योच्चतम – स्वभावरूपमासीत् । यत् तु ब्रह्मचर्यवासश्यान्ति मोद्देश्यमिति । परन्तु परमार्थातीतसत्यरबपेणापि निर्वाणोस्योपदेशप्रदानावसरे तथागतेनोक्तं यत् –"निब्बाणं परमं वदन्ति बुदधा" इति । तस्योऽयमुपदेशः तत्त्वदर्शनदृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्णः । गौतमबुद्धमतेन यथा तैल – वार्त्तिकादिनां सद्भावे प्रदीपः प्रज्वलितः भवति । तयोरभावेचोपशान्तः भवति सः, तथा शरीरस्य विनाशान्तरं मरणानन्तरं वा अनासक्तः सन् वेदनाया अनुभवाभावन्निर्वाणमधिगम्यते ।

तथागतबुद्धमतेन निर्वाणं तदेवायतनं यत्र न पृथिवी, न जलम्, न तेजः, न वायुः, नाकाशञ्चायतनं, न नेवसञ्ज्ञानासञ्ज्ञायतनम्वास्ति । तत्र न इहलोकः, न परलोकः, न सूर्यः, न वा चन्द्रोऽस्ति, निर्वाणं नागतिः, न स्थितिः, न वा तस्याधारोऽस्ति निर्वाणं केवलं दुःखानामन्तस्थानमिति । निर्वाणस्य सद्भावादस्य जगतः अनुभूति असीमसत्तायाः असीमतैव सर्वोत्कृष्टं प्रमाणम् । अजाताभूताकृता-संस्कृतभावे जात – भूत – कृत – संस्कृतानां निःसरणं न स्यात् निर्वाणं परमतीतसत्यं यस्य न किमप्यधिष्ठानमस्ति । निर्वाणमन्तिं सत्यम् । तस्याग्रे नेति नेति अस्ति । अथत आदेशो नेति – नेति इत्योपनिषद्दर्शने केवलं ब्रह्मणः यदधिष्ठानत्वमेवोक्तं तदेव बौद्धदर्शने निर्वाणक्षेत्रे अप्युक्तमिति । निर्वाणं सत्यमविनाशितत्वञ्च । तथागतेन स्पष्टमुक्तं – यद्विनाशशालं तदसत्यम् यच्चाविनाशी तन्निर्वाजमिति । अतः निर्वाणममोषधर्मा अविनाशीतत्वञ्च । निर्वाणस्योच्छेदः नास्ति ।निर्वाणं केवलं तृष्णरूपकस्याग्नेरुच्छेदः, कामरूपस्याग्नेः निर्वापनम्वा कामतृष्णायाः निरोधेन उपादानान्येपि स्वतः एव निरुद्धानि भवन्ति । उपादाननिरोधेन भवनिरोधः, भवनिरुद्धेन जन्मनिरोधः, जन्मनिरुद्धेन जरा – मरण – रोग – शोक – पीडा – चिन्ता प्रभृतीनामपि निरोधः । एवं प्रतीत्यसमुत्पादस्य निर्वाणे एव परिसमाप्तिः । * उपर्युक्तविवेचनेनैतत्स्पष्टं यत् निर्वाण विषये बुद्धस्य दृष्टिः सम्पूर्णतः व्यावहारिकी । अतस्तेन निर्वाणस्य केवलं निषेधात्मक पक्षं विचारितम् । तन्मते रागद्वेषाणां क्षयपूर्वक जरामरणचक्रस्य गत्यभाव एव निर्वाणम् , नत्वात्मनः विनाशः । वस्तुतः बौद्धाः आत्मोति न कस्यापि नित्यवस्तुनः अस्तित्वं स्वीकुर्वन्ति अतोऽनित्यचित्तस्य निर्वाणं स्वीकुर्वन्त ते, न तु नित्यस्यात्मनः । तेषां मते चित्तस्यैव मुक्ति भवति । तेषां मते रागादिनां संसरणवसात् जन्ममरणरूपसंसारे वद्धजीवः मुक्त भवति । रागादिवसात् नित्यस्यात्मनः संसारे बन्धनमसम्भवम्, अविकार्यत्वात् नित्यस्य कर्मवशाज्जायमानस्य संस्कारस्य क्षयः । निर्वाणमित्युच्यभावात्मकरूपेण निर्वाणं नैतिकपूर्णत्वस्येयं स्थितिः यत्र तृष्णायाः क्षय भवति ।

श्रीमद्भागवद्गीतोक्त – स्थितप्रज्ञेन सह बोधेः तुलनं कर्तुं सक्यते । एते मोक्षानन्तरं संसारत्यागं न कुर्वन्ति, अपि तु लोककल्याणार्थं कार्यं कुर्वन्ति । एतेन जीवधारिणां निर्वाणार्थं मार्गः प्रशस्थः भवति । यदा सर्वेजीवाः निर्वाणप्राप्त्येर्थं योग्याः भवन्ति । तदैव केवलं बोधिसत्व निर्वाणमधिगच्छति । एवं भूतस्य लक्षस्य प्राप्त्यर्थं तथागतबुद्धेन चतुर्थमार्यसत्यं निर्वाप्राप्तेरपायत्वेन प्रोक्तं। उपादिरोष अनुपाधिशेष भेदेन निर्वाणं भागद्वयेन विभक्तम् । तथागतबुद्धस्य जीवन्मुक्तौ विश्वासः आसीत् । तन्मते रागद्वेषमोहानां क्षयः निर्वाणम् । एतेषां क्षयव्यतिरेकेण शरीरत्योऽप्यसम्भवः अतः यदि निर्वाणं प्राप्य मनुष्यः शरीरमपि त्यजति चेत्तर्हि तस्यायं निर्वाणमनुपाधिशेष परिनिर्वाणं वेच्युच्यते ।

सन्दर्भसूचीः –

1. दुखानामौषधं निर्वाणम् –चार्वाक् सूत्र – 1.69 ।
2. निब्बानं परमं सुखं ।मालुक्यसुत्तन्त (मज्झिनिकायः-2/3/5)धम्मपद -15/8
   निब्बानं सुखा परं नत्थि । थेरीगाथा – पृ.476
3. अमानुसी रती होति सम्मा धम्मं विपस्सतो । धम्मपद -20/14(वि)
4. उदान।बाधिवर्ग
5. चूल दुक्ख क्खन्ध- सुत्तन्त–– (मज्झिनिकायः – 1/2/4)
6. थेरीगाथा- 15,16,34,66,76,101 ।
7. सेय्यथापि भिक्खवे महासमुछो एकरसो, एवमेव स्व भिक्खवे अयं धम्मविनयो एक रसो विमुत्ति रसो । (विनयपिटक चालुक्यवग्गः)
8. महासारोपमसुत्तन्त (मज्झिमनिकायः -1/3/9), चूलसारोपमसुत्तन्त(मज्झिमनिकायः -1/3/10)
9. धातुविभंगसुत्तन्त – 3/4/10
10. विनयपटिक –महावग्गः
11. सुत्तनिपात –पृ.8 तथा 39-40 ।
12. विनयपटिक – अरियपरियेसनसुत्र (मज्झिमनिकायः – 1/3/6)
13. संयुक्तनिकाय– पृ. 8 ।
14. अंगुतरनिकायः- पृ.46 ।
15. संयुक्तनिकाय–पृ.194।
16. तण्हाय विप्पहामेन निब्बाणं इति बुचति इति ।(सुत्तनिपात–पारायणवग्गा)
17. संयुक्तनिकाय – पृ.117
18. बुद्धचर्चा -392-393
19. अधिगच्छे पदं सन्तं संखारूपसमं सुख । धम्मपद -25/22
20. अन्तिमोयं समुस्सयो । धम्मपद - 24/18
21. अभब्बो परिहानाय । धम्मपद -2/2
22. फुसन्ति धीरा निब्बानं योगक्खेमं अनुत्तरं । धम्मपद– 2/3
23. इघ दिटठसुतमुतविञ्ञातेसु पियरूपेसु हेमका छन्दराग विनोदं निब्बाणपदमच्युतं इति ।
    सुत्तनिपात – 5/9
24. सुत्तनिपात – 5/9
25. थेरीगाथा –गाथा -137
26. सुत्तनिपात – 5/11
27. महाअस्सपुरसुत्तन्त – 1/4/9
28. आदित्यपरियायसुत्त – (संयुक्तनिकायः), विनयपिटकमहावाग्गाः
29. महामालुक्यसुत्तन्त –(मज्झिमनिकायः – 2/2/4)

30. निब्बाणपदभिपत्थमानो सम्मा सो लोके परिब्बजेय्य – तत्रैव ।
31. निब्बाणपदभिपत्थमानो सम्मा सो लोके परिब्बजेय्य – तत्रैव ।
32. धम्मपद -14/6
33. सुत्तन्त (मज्झिमनिकायः – 1/3/1)
34. उदान, पाटिलिगामियवग्गः
35. उदान, पाटिलिगामियवग्गः
36. धातुविभंगसुत्तन्त – मज्झिमनिकायः – 3/4/10
37. सुत्तनिपात (पारायणवग्गः)
38. अभिधमत्थ संग्रहः – पृ.124
39. दीघनिकायः – पृ.74

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. दुःख निरोधः, लेखकः – ओशो, प्रकाशनम् –HindaPoketaBuksa, वर्षः - 2006 .
2. गौतमबुद्ध जीवन और दर्शन – लेखकः –सर्वपल्लि राधाक्रिष्णान्, प्रकाशनम् –Kindle Edition, वर्षः – 31 December 1899.
3. The Numerical Discourse of the Budha. Translated by Bhikku Bodhi, Published by Wisdom Publication, Year – 16th October 2012.
4. Buddha – His Life and Teaching , Author – Gautamabuddha, Published by Axiom, Year – 2003.
5. The Dhammapada : A Buddhist Classic (Illustrated) by Gautamabudha, Published -13 February 2012.

वेदेषु सूर्यविज्ञानम्

श्रीब्रजेशकुमारझा

[शोधच्छात्रः, श्री लालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली]

विदन्त्येव भवन्तस्सर्वे यद्वेदा एव विश्वकल्याणस्योद्बोधकाः, सर्वेषामपि चराचराणां हितचिन्तकाः, परब्रह्मपरमात्मनो निःश्वासभूताः विविधज्ञानविज्ञानसिद्धान्त- परिपुष्टाश्च सन्ति।

वेदानां षडङ्गानि प्रोक्तानि। तेषां समग्राङ्गानां सम्पूर्णब्रह्माण्डेन सह गहनसम्बन्धो वर्तते। तस्मान्नित्यानन्तस्वरूपाणामलौकिकोपायबोधकानां शब्दब्रह्मरूपाणां वेदमन्त्राणां साक्षात्कारो जन्मजन्मान्तरेषु कृतभूरिपरिश्रमेण तपोबलेन च ऋषयः कृतवन्तः। अत्र वेदेषु सूर्यविज्ञानम् इति विषयवस्तु प्रतिपादनमस्ति।

वेदानां षडङ्गानि प्रोक्तानि। तेषां समग्राङ्गानां सम्पूर्णब्रह्माण्डेन सह गहनसम्बन्धो वर्तते। तस्मान्नित्यानन्तस्वरूपाणामलौकिकोपायबोधकानां शब्दब्रह्मरूपाणां वेदमन्त्राणां साक्षात्कारो जन्मजन्मान्तरेषु कृतभूरिपरिश्रमेण तपोबलेन च ऋषयः कृतवन्तः। यथोक्तं वेदव्यासेन–

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा॥[46]

महर्षिभिस्साक्षात्कृताः वेदाः महाप्रलयादिस्वपि परब्रह्मपरमात्मनः प्राणप्रक्रियायां सदा विद्यमानाः भवन्त्येव। कृष्णाजिनेषूवविष्टा ऋषयः **तद्ब्रह्मेत्युपासीत। ब्रह्मवान् भवति।**[47] इति तैत्तिरीयश्रुतिवचनात् तपसः प्रभावात् परब्रह्माणं समुपास्य ज्ञात्वा (बह्मभूः) तद्रूदेव भवन्ति। फलतः परमात्मनो निःश्वासमाध्यमेन उच्चार्यमाणानां वेदमन्त्राणां श्रवणं (दर्शनं) कृत्वा ऋषयः तत्त्वतोऽर्थप्रकाशनपूर्वकं निजशिष्यानुपदिष्टवन्तः। यथोक्तं यास्केन– **तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्मस्वयम्भ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते।**[48] ऋग्वेदेऽपि च–**यज्ञेन वाचः पदवीयमायंस्तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम्**[49] इत्थं वेदाः सन्त्यनन्ता अनादयश्च। तेषु नित्यानन्तज्ञानविज्ञानमयेषु वेदेषु विविधवैज्ञानिकरहस्यानां प्रतिपादनं कृतमस्ति। गूढार्थबोधनपुरस्सरं

[46] ऐ॰ ब्रा॰ सा॰ भा॰ उपोद्घाते
[47] तै. उप. ३.१०.४
[48] निरुक्ते–अ॰,२. पा–३, खण्ड– १२
[49] ऋ॰ वे॰ १०.७१.३

तत्तत्तात्विकचिन्तनस्य प्रकाशनमावश्यकं खलु। तेषु चिन्तनेषु विविधवैज्ञानिकाः सिद्धान्ताः प्रचुरतया वर्णिताः सन्ति। तस्मिन्नेव क्रमे **वेदेषु सूर्यविज्ञानविषयकं वैज्ञानिकं** विवेचनमत्यन्तमुपादेयत्वेन विवृतमस्ति।

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च[50] सूर्यः न केवलं वैदिकदेवता एवापितु महत्तत्त्वरूपेण वेदषु व्याख्यातोऽस्ति। नभोमण्डले विद्यमानानां सर्वेषामपि ग्रहोपग्रहाणां नियन्ता सूर्य एवोक्तः। सः स्वकीयेनैव बलेन भूराकाशादीन् आकर्षणशक्त्या स्तम्भितं कुर्वन् अस्ति। स एवास्य चराचरजगतः प्राणशक्तिरस्ति। **सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्**[51] सोऽयं सूर्यः अनेकविधोऽस्ति परमात्मनः आनन्त्यात इति्। अयं सूर्यः परब्रह्मणः त्रिविधरूपेषु एकोऽन्यतमः। स पूर्णब्रह्मपरमेश्वरः ओमकारस्वरूपः वर्तते। तत्र ओमकारे यत् त्र्यक्षरः अ–उ–म् इति, तस्य त्र्यक्षरस्य द्योतकाः इमे अग्निवायुखश्च सन्ति। अग्नितत्त्वं, वायुतत्त्वं, सूर्यतत्त्वं च संयुक्तभावेन परब्रह्मणि तिष्ठति। तस्मात् परमात्मनः सदा विद्यमानत्वात् उभे त्रयो देवा अपि सदा विद्यमाना एव भवन्ति। यथाः–

अपाꣳ रसमुद्वयसꣳ सूर्ये सन्तꣳ समाहितम्।

अपाꣳ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम्॥[52]

अर्थात् या एताः आन्तरिक्ष्य आपस्तासां विकारो धूमः। स च पुनः पृथिव्या उत्थाय आकाशे निर्वपते नैव तिर्यग्गच्छति, नार्वागारोहति, अप एव गच्छत्यान्तर्यः। आन्तरिकसम्बन्धाद् धूमः सोमरूपमादाय पृथिव्याः पुनस्तत्रैव गच्छति। धूमोऽयम् अपां रसोक्तः। अपां रसस्य यो रसः अर्थात् जलस्य यत्सारभागोऽस्ति तस्यापि सूक्ष्मरूपः सेमः सूर्ये गत्वा विद्यमानं भवति। एषापि क्रिया प्रतिदिनं भवत्येव। एवमनेन सोमतत्त्वेनादित्यः पुनः शक्तिसम्पन्नो भवति अत एव प्रतिदिनं उष्मोत्सर्जनं कुर्वन्नतिप उष्माहीनो न भवति।

आधुनिकविज्ञानानुसारं सूर्ये (९०) नवति प्रतिशतं हाइड्रोजननामकं तत्त्वमस्ति, (८) अष्टप्रतिशतं हीलियम तथा च (%२) प्रतिशतद्वयं अन्यं द्रव्यमस्ति, तदुक्तं वेदे– यदत्रोक्तम् अपां रसः तत्खलु हाइड्रोजनतत्वं ज्ञातव्यम्, अपां रसस्य यो रसः तद्रसः हिलियम् अन्यं द्रव्यं च। एभिर्द्रव्यैः सूर्यो बलवान् भवति। **''शकमयं धूममारादपश्यम् विषूवता पर एनावरेण।''**[53] एवमस्मिन् ऋग्वेदमन्त्रे ऋषिदीर्घतमसो वदति यदहमपश्यं तपोबलेन सूर्यम्परितः **'शकमयं धूमम्'** अर्थात् महाशक्तिसम्पन्न कश्चित् वाष्पदार्थो विद्यते। अन्यत्र च ऋग्वेदे एव एतत्तथ्यं वर्णितमस्ति यदिन्द्रो सूर्यस्य परिधिं परितो दृष्टवान्। यथा– **इन्द्रो रारहाण**

[50] यजु॰ ७.४२
[51] ऋ॰ १०.१९०.३
[52] यजुर्वेदे ९.३
[53] ऋ॰ १.१६४.४३

आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत्[54] दर्शनमेतद्योगबलादेव संभवति। एतद्दर्शनयोग्यता तु वैज्ञानिकः चमत्कार एव। सूर्यप्रकाशस्य गतिविषये यथा-"**तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य विश्वामाभासि रोचनम्**"।[55] अस्य मन्त्रस्य व्याख्यायां परमवैज्ञानिकेन सायणाचार्येणोक्तम्। यथा-

योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने।

एकेन निर्मिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तुते॥ (मन्त्रव्याख्यायाम्)

अर्थात् मन्त्रस्य व्याख्यायां हे सूर्य! तव गति अर्धनिमेषकाले द्वयोत्तरद्विशताधिकं द्विसहस्रम् (२२०२) योजनपर्यन्तमस्ति। महाभारते कालविषये एवमुक्तं महर्षिव्यासेन- "**काष्ठा निमेषा दशपञ्च चैव त्रिंशत् तु काष्ठा गणयेत् कलां तां त्रिंशत् कलाश्चापि भवेन्मुहुर्तो भागः कलायाः दशमश्च यः स्यात्। त्रिंशन्मुहुर्त्तं तु भवदेहश्च।**"[56] अर्थात् १५ निमेषस्य १ काष्ठा, ३० कलायाः १ मुहुर्तः, ३० मुहुर्त्तस्य १ अहोरात्रः सम्प्रति योजनस्य परिचयः ९ मिलपर्यन्तं मन्यते। अनेन योजनस्य परिमाणेन प्रकाशस्य गतिः "**१,८७,००० मीलं प्रति सेकण्डं**" भवति। आधुनिकविज्ञानानुसारं प्रकाशस्य गतिः **१,८६,२८१ मीलप्रतिसेकण्ड मन्यते।** एवमेव पृथिव्याः सकाशात् सूर्यसस्य स्थितिः (स्थानम्) **९,१४,००,००६** (नव कोटि चतुर्दशलक्ष षट्) मीले दूरे अस्ति। आधुनिक किलोमीटरानुसारं १४ कोटि ९६ लक्ष किलोमीटर दूरे अस्ति। अतः सूर्यकिरणाः समान्यतः ८ मिनट १० सेकण्डकाले पृथिव्यामागच्छन्ति। तद्यथा-"**अनन्ता वै सूर्याः**"। "**स एष आदित्यः एकशतविधः, तस्य रश्मयः शतंविधाः।**"[57] "**सहस्रं हैत आदित्यस्य रश्मयः**"[58] "**हरयः शता दश**"[59] अर्थात् ऋग्वेदेऽपि जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणवचनस्य प्रमाणमुपलब्धम्।

सूर्यग्रहणमपि विज्ञानस्यैवैकमंशम्। ऋग्वेदे ब्राह्मग्रन्थेषु चास्य वैज्ञानिक तथ्यस्यानेकत्र वर्णनमुपलभ्यते। ऋग्वेदस्य कथनमिदमस्ति यत् स्वर्भानुः (राहुः) सूर्यं स्वकीयेनान्धकारेणाऽऽच्छादयति। पृथिवीसूर्ययोर्मध्ये चन्द्रमसः आगमने सति सूर्यग्रहणं भवति। यदुक्तं सूर्यशक्तेराधारः सोमः। तस्य सोमस्य दाताऽपि सूर्य एव। सूर्यनैव सोमरसस्यादानं नित्यं क्रियते तेनैव सोमबलेन द्यावापृथिवी अनन्त शक्तिसम्पन्नाः भवन्ति। तद्यथा- "**सोमेन पृथिवी मही**"[60] तथा च दिवि सोमो अधिश्रितः । सूर्य एव सोमतत्त्वं द्युलोकात् वृष्टिरूपेण पृथिव्यां निक्षिपति

[54] ऋ० १०.१३९.४
[55] ऋ० ८.७२.१६
[56] महा० शान्तिपर्व: २३१.१२.१३
[57] श० प० ब्रा० १०.२.४.३
[58] जै० उप० १.४४ ५
[59] ऋ० ६.४७.१८
[60] अथर्ववेद १४.१.२

पुनः पृथिवी सकाशात् सोमतत्त्वं द्युलोके निर्गच्छति इत्थं सोमस्यादानप्रदानत्वादेवायं सूर्य 'आदित्य' शब्देन विख्यातः। अत एवोक्तम्- "**अग्नीषोमात्मकं जगत्।**"[61] "**अग्नीषोमात्मकं विश्वम्**"[62] इति।

उपसमित्युपसर्गयोः पूर्वकं 'हृ' धातोः घञ् प्रत्यये कृते सति उपसंहार इति शब्दो निष्पद्यते। अतः निष्कर्षरूपेणायं वक्तुं शक्यते यत् नित्यानन्तज्ञानविज्ञानमयेषु वेदेषु विविधवैज्ञानिकरहस्यानां प्रतिपादनं कृतमस्ति। गूढार्थबोधनपुरस्सरं तत्तत्तात्त्विकचिन्तनस्य प्रकाशनमावश्यकं खलु। तेषु चिन्तनेषु विविधवैज्ञानिकाः सिद्धान्ताः प्रचुरतया वर्णिताः सन्ति। तस्मिन्नेव क्रमे **वेदेषु सूर्यविज्ञानविषयकं वैज्ञानिकं** विवेचनमत्यन्तमुपादेयत्वेन विवृतमस्ति। सूर्यः न केवलं वैदिकदेवता एवापितु महत्तत्त्वरूपेण वेदषु व्याख्यातोऽस्ति। नभोमण्डले विद्यमानानां सर्वेषामपि ग्रहोपग्रहाणां नियन्ता सूर्य एवोक्तः। सः स्वकीयेनैव बलेन भूराकाशादीन् आकर्षणशक्त्या स्तम्भितं कुर्वन् अस्ति। अयं सूर्यः परब्रह्मणः त्रिविधरूपेषु एकोऽन्यतमः। स पूर्णब्रह्मपरमेश्वरः ओङ्कारस्वरूपः वर्तते। तत्र ओङ्कारे यत् त्र्यक्षरः अ-उ-म् इति, तस्य त्र्यक्षरस्य द्योतकाः इमे अग्निवायुरवयश्च सन्ति। सूर्ये (९०) नवति प्रतिशतं हाइड्रोजननामकं तत्त्वमस्ति, (८) अष्टप्रतिशतं हीलियमद्रव्यं तथा च (%२) प्रतिशतद्वयं अन्यं द्रव्यमस्ति। यदत्रोक्तम् अपां रसः तत्खलु हाइड्रोजनतत्त्वं ज्ञातव्यम्, अपां रसस्य यो रसः तद्रसः हिलियम् अन्यं द्रव्यं च। एभिर्द्रव्यैः सूर्यो बलवान् भवति। आधुनिकविज्ञानानुसारं प्रकाशस्य गतिः **१,८६,२८१ मीलप्रतिसेकण्ड मन्यते।** एवमेव पृथिव्याः सकाशात् सूर्यस्य स्थितिः (स्थानम्) **९,१४,००,००६** (नव कोटि चतुर्दशलक्ष षट्) मीले दूरे अस्ति। आधुनिक किलोमीटरानुसारं १४ कोटि ९६ लक्ष किलोमीटर दूरे अस्ति। अतः सूर्यकिरणाः समान्यतः ८ मिनट १० सेकण्डकाले पृथिव्यामागच्छन्ति।

अतः सिद्धं भवति यत् सूर्यस्य स्वरूपेण रासायनिकतत्त्वानां सम्मिश्रणेन प्रस्तुतमस्ति। अतस्सूर्यस्य वेदेषु वर्णितानां विविधस्वरूपाणामत्र वैज्ञानिचिन्तनं मया प्रस्तुमिति। आशासे अनेन निबन्धाध्ययनेन जनाः सूर्यस्य वैज्ञानिकेन स्वरूपेणावगताः भवितव्यमीति शम्।

[61] ऋ० १०.८५.१
[62] वृ० जा० उ० २.१

सन्दर्भग्रन्थसूची

1.**अथर्ववेदसंहिता** पं.रामस्वरूपशर्मागौड:, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली-7,1990

2.**आपस्तम्बश्रौतसूत्र एक अध्ययन** आचार्य कपिलदेव शुक्ल वैशाली प्रकाशन गोरखपुर 1998

3. **ऋग्वेद:** पं. रामगोविन्दत्रिवेदी, चौखम्बाविद्याभवनम् वाराणसी 1991

4 **ऐतरेयब्राह्मणम्** सायण: नागप्रकाशक:, 11 ए.यू.ए. बंगलो रोड,जवाहर नगर, दिल्ली-7,1991

5. **कात्यायनयज्ञपद्धतिविमर्श**, डॉ. मोहनलाल द्विवेदी रा.सं.सं.नई दिल्ली 2010

6. **तैत्तिरीयसंहिता,** भट्टभाष्करमिश्र: मोतीलाल बनारसीदास, देहली 1986

7. **निरुक्तम्** यास्काचार्य: मेहरचन्दलक्ष्मणदासपब्लिकेशन्स, नवदेहली, 1999

8. **वैदिकवाङ्मयस्येतिहास:,** आचार्यजगदीशचन्द्रमिश्र: चौखम्बा सुरभारती वाराणसी 2009

8. **शतपथब्राह्मणम्** पण्डितश्रीचन्द्रशर्मा, अच्युतग्रन्थमाला कार्यालय:, वाराणसी 1994

10. **शुक्लयजुर्वेदसंहिता** पं.जगदीशलालशास्त्री,मोतीलाल बनारसीदास,देहली 1987

11.**सूर्याङ्क:** गीताप्रेस, गोरखपुर, प्रकाशित 'कल्याण' जनवरी सन् 1971

12. **श्रीमद्भगवद्गीता** जयलालगोयन्दका, गीताप्रेस, गोरखपुर वि.सं. 2067

13. **वैदिककोश:** हंसराज एवं भगवद्दत्, विश्वभारती अनुसन्धान परिषद् वाराणसी, 1992

14.**वैदिकपदानुक्रमकोश:** विश्वबन्धु: होशियारपुरम् विश्वेश्वरानन्दसंस्थानम् 1959

15. **शब्दकल्पद्रुम:** राजाराधाकान्तदेव: राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् नवदेहली, 1987

भारते सुशासनप्रबन्धनपद्धतये संस्कृतभाषाया: योगदानम्

डा. हीरालालदाश:

[सहायकाचार्य:-, श्रीचन्द्रशेखरसंस्कृतविश्वमहाविद्यालय:, एनाथुर, कांचीपुरम्, तमिलनाडु।]

यदि सूक्ष्मातिसूक्ष्मं विचारयामस्तर्हि संस्कृतवाङ्मये शासनप्रबन्धनपद्धतिः यथा सुविस्तररूपेण वर्णिता भवति न तथाऽन्यत्र भाषायाम्। अर्थात् धर्मस्य स्वरूपं राज्ञः कर्तव्यम् अकर्तव्यश्च, चौराणां कृते दण्डः, कस्य अपराधस्य कृते कथं दण्डः, बलात्करिणां कृते दण्डः, भारतस्य च शाशनव्यवस्था च कथं भवेदिति विषयेषु संस्कृतवाङ्मये नैकेषु काव्येषु वर्णितमस्ति।

अतः संस्कृतभाषा तादृशी भवति यया भारतेऽस्मिन् सुशासनव्यवस्थां परिकल्पयितुं शक्यते तत्सर्वमपि सोदाहरणं शोधपत्रेऽस्मिन् निरूपयिष्यते|

विश्वस्मिन् अस्मिन् सर्वेषामपि राष्ट्राणां संस्कृतिः,भाषा, सभ्यता,शासनव्यवस्था च भिन्ना भिन्ना वर्तते। अस्माकं राष्ट्रं तु भारतम्। राष्ट्रेऽस्मिन् यद्यपि बहुधर्मभाषायाः जनाः निवसन्ति तथापि भारतस्य शासनव्यवस्था इतरेषां देशानामपेक्षया किञ्चित् भिन्नैव भवति। यद्यपि भारतस्य संविधाने शासनव्यवस्थायाः सुविस्तरं स्वरूपं दृश्यते, तथापि भारते बहवः जनाः सततम् अपराधं कुर्वन्ति। वयं वार्तायां प्रतिदिनं शृण्मः तथा पश्यामः यत् चौराणां गतिः, बलात्कारः, मारणम्, च्छेदनं इत्यादयः प्रचलन्ति भारते। यद्यपि दण्डव्यवस्था इदानीमपि अस्ति तथापि किमर्थं भारते एतादृशी स्थितिः परिलक्ष्यते इति कश्चन विशिष्टः प्रश्नः मनसि सदा उदेति। तत्र समाधानं इत्थं वक्तुं शक्यते यत् जनानां ज्ञानाभावः संस्कृतभाषां प्रति अनादरश्च। अत्र मम कथनस्याभिप्रायो भवति यत् भारते अस्ति कापि भाषा, या संस्कृतभाषा भवति यत्र सुशासनव्यवस्थायाः विषये नैकानि तत्थानि तत्त्वानि च वर्णितानि सन्ति। यदि भारतस्य सर्वे शासितारः तेषां परिपालनं सम्यक् करिष्यन्ति तर्हि राष्ट्रोऽयं सर्वश्रेष्ठराष्ट्ररूपेण परिगणितो भविष्यतीति नास्ति शङ्कायाः अवकाशः।

वेदेषु प्रशासनप्रबन्धनपद्धतिः

वेदे संस्कृते च राष्ट्रशासनपद्धति संस्कारयुक्ता धर्मानुप्रणितैव च स्वीकृता विद्यते। धर्मं विना राष्ट्रे कदापि सुशासनं नैव लभते। अत एव रामायणे " रामो विग्रहवान् धर्मः " इति वाल्मीकिना तथा महाभारते " नमो धर्माय वृहते धर्मो धारयते प्रजाः " इति व्यासेन वदता धर्मं विना प्रजायाः सम्यक् परिपालनस्य सम्भावनैव कदापि नैव स्वीकृता। संस्कृतवाङ्मये नैकेषु पद्येषु, धर्मस्य सुशासनस्य च दश सूत्राणि समीचीनानि द्रष्टुं शक्यन्ते। तानि यथा –

सुखस्य मूलं धर्मः ।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

धर्मस्य मूलम् अर्थः ।
अर्थस्य मूलं राज्यम् ।
राज्यस्य मूलम् इन्द्रियजयः ।
इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः ।
विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा ।
वृद्धसेवाया विज्ञानम् ।
विज्ञानेन आत्मानं सम्पादयेत् ।
सम्पादितात्मा जितात्मा भवति ।
जितात्मा सर्वार्थैः संयुज्यते ।

वैदिकयुगे शासनतन्त्रस्य प्रमुखस्तु राजासीत्। परं सः निरङ्कुशः नासीत्। वैदिककाले जनैः स्वीकृत एव राजा भवितुं शक्नोति स्म। अथर्ववेदस्य बहुषु मन्त्रेषु वैदिकशासनव्यवस्थायां सभायाः समितेश्च महत्वं वर्णितं यथा –

सर्वा विशः संमनसः सध्रीची ध्रुवाय ते समितिः कल्पतामिह। 1

राज्ञः अयोग्यत्वं तदैव आसीत् यदा नास्मै समितिः कल्पते न मित्रं नयते वशम्।। 2

सभायाः समितेश्च सदस्या मम आनुकूल्यं भजेयुः इति एव आसीत् शासकस्य बलवती कामना प्रार्थना वा। तथाहि-

सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने।
येना संगच्छा उपमा स शिक्षाच्चारु वदानि पितरः संगतेषु।। 3

अस्य सूक्तस्य अन्यमन्त्रेषु अपि राज्ञः प्रार्थना विद्यते यत् सभासदः तस्य सवाचसः भवन्तु।

विद्म ते समेनाम नरिष्टा नाम वा असि।
ये ते के च सभासदस्त मे सन्तु सवाचसः।। 4

ऋग्वेदे अग्निरेवं सम्बोध्यते – हे अग्ने ! त्वं तीव्रगामी असि। त्वं सत्यमलीकं च ज्ञातुं शत्रून् प्रति परबाधकान् स्वप्रकानपरान् गुप्तचरान् प्रेरय। एवं केनाप्यबाधितः त्वं स्वप्रजापालकः भव। उक्तं यथा –

प्रति स्पशो विसृशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः। 5

अत्र स्पश् इति शब्दस्य सम्बन्धः अग्नेः गति यः शत्रून् प्रति स्वपाशान् गुप्तचरान् परिबाधकान् वा रश्मीन् प्रेरयति। अग्निः कस्यापि राज्यस्य तेजस्वी नेताऽध्यक्षो वास्ति यः सर्वत्र गतैः स्वगुप्तचरैः सत्यासत्यं विज्ञाय प्रजाः पालयति रक्षति च। ऋग्वेदे सूर्यमपि गुप्तचरं वदति मन्त्रः। तत्र महान्तः हरणशीलाः सप्तकिरणरूपाः अश्वाः सूर्यस्य वाहकाः सन्ति। सूर्य सर्वत्र स्वप्रकाशं वितरति, सर्वं पापं पुण्यञ्च जानाति च। स्वामिदयानन्दः अत्र स्पश् अस्य शब्दस्य अर्थं दूतम् इति मन्यते। तथा सूर्यस्य प्रकाशः सर्वत्र तथैव गुप्तचराणां गतिविधयः सर्वत्र व्याप्तः भवेयुरिति अभिप्रायः। उक्तं हि

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

तं सूर्यं हरितः सप्तवह्नीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति।। 6

संस्कृतवाङ्गमये स्मृतिग्रन्थेषु शासनप्रबन्धनव्यवस्था

संस्कृतवाङ्मये यद्यपि सन्ति नैके स्मृतिग्रन्थाः, तत्र बहुषु मन्त्रेषु श्लोकेषु वा शासनव्यवस्थायाः विषये चर्चिताः सन्ति। येषामुपरि ध्यानम् अस्माभिः सततं दातव्यमेव। स्मृतिग्रन्थेषु सर्वश्रेष्ठः भवति मनुस्मृतिः। मनुस्मृतौ बहुत्र शासनव्यवस्थायाः विषये बहवः मार्गाः निर्दिष्टाः सन्ति।

मनुस्मृतौ सप्तमाध्याये राजधर्मदण्डप्रणेत्रा कीदृशेन भवितव्यम् इत्येते विषयाः सुचर्चितास्सन्ति। तदत्र किञ्चित् प्रस्तूयते। राजा कथं भवेत् इति विषये मनुस्मृतौ उक्तं सप्तमाध्याये -

सः राजा स्वप्रभावेन अग्निः वायुः,सूर्यः,चन्द्रः,यमः(धर्मराजः),कुबेरः,वरुणः,इन्द्रश्च भवति।

अपि च उचितानुसारेण सः दण्डः दद्यात्। दण्डस्य महत्वं सुमहत् वर्तते। उक्तं यथा मनुस्मृतौ –

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डः एवाभिररक्षति।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः।। 7

दण्ड एव सर्वासां प्रजानां कृते कर्तव्याकर्तव्यविषये उपदिशति, तथा दण्ड एव सर्वान् रक्षति। यदि जनाः निद्रायां भवन्ति तर्हि दण्डः तान् जागर्ति। दण्ड एव धर्मो भवतीति केषाञ्चन अभिप्रायः। यदि राजा आलस्यरहितेन दण्डप्रणयनं न करोति तर्हि शूले कृत्वा मतस्यानिव बलवन्तो दुर्बलानपक्ष्यन् खादिष्यन्ति। उक्तं हि –

यदि न प्रणयेत् राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः।। 8

मनुस्मृतौ इतोप्युक्तं यत् राजा बक इव एकाग्रचित्तेन अर्थस्य चिन्तनं कुर्यात्। सिंह इव स्वसम्पूर्णां शक्तिं संयोज्य शत्रूणां कृते आक्रमणं कुर्यात्। यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुं दैवात् पालाऽनवधानमासाद्य व्यापादयति तथैव दुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुं कथञ्चित् प्रमादमासाद्य व्यापादयेत्। अपि च शशकवत् समयं दृष्ट्वा शत्रोः बहिः आगच्छेत् । उक्तं यथा –

बकवत् चिन्तयेदर्थान् सिंहवत् च पराक्रमेत्।
वृकवत् चाप्वलुम्पेत शशवत् च विनिष्पतेत्।।9

एवञ्च याज्ञवल्क्यस्मृतावपि व्यवहाराध्याये दण्डपारुष्यप्रकरणे दण्डस्य स्वरूपं कीदृशस्य अपराधस्य कृते कीदृशी दण्डव्यवस्था भवेदिति सम्यक् विचारः प्रस्तुतः। यदि कश्चित् साक्षिणं विना निर्जने स्थाने कमपि

मारितवान् इति आरोपणं विदधाति तर्हि मारणस्य चिह्नं समीचीनरूपेण द्रष्टव्यमेव अथवा तानि चिह्नानि परीक्षां विधाय दण्डं दातव्यम्।यतो हि सः कृत्रमचिह्नानि विधाय मिथ्यारोपणं कुर्यात्।

दण्डपारुष्यप्रकरणे निरूपितं यत् यदि कश्चन भस्मना पङ्केन रेणुना वा अपरं स्पर्शयति तदानीं सः पुरुषः दशपणं दण्डं दाप्यः। नख-केश-कर्णस्य मालिन्य-उच्छिष्टादि अन्यत्र निक्षिप्यते तर्हि विंशतिपणः दण्डः विधातव्यः। परस्त्री तथा उत्तमव्यक्तीनामुपरि नखकेशादीनां क्षेपणे द्विगुणितं दण्डं भवति। उक्तं यथा –

भस्मपङ्करजः स्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः।
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः।।
समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च।
हीनेष्वर्धमो मोहमदादिभिरदण्डनम्।।10

एवञ्च तत्रैव याज्ञवल्क्यस्मृतौ व्यवहाराध्याये बहुषु पद्येषु शासनप्रबन्धनविषये नीतयः निरूपिताः सन्ति। तत्सर्वमेव संस्कृतभाषायामेव असीदिति गौरवस्य विषयोऽम्।

महाभारते शासनप्रबन्धनपद्धतिः

रामायणं महाभारतञ्च विश्वस्य सुप्रसिद्धम् ऐतिहासिकमहाकाव्यद्वयम्। तत्र महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मस्य अनेके विषयाः तथा दण्डव्यवस्थाविषये विचाराः सन्ति। यतो हि प्रजानुरञ्जनमेव राज्ञो मुख्यं कर्म। अतः सत्यस्य,धर्मस्य,तथा प्रजासु शान्तेः संस्थापनार्थं धर्मदण्डस्य विधानं नितान्तं आवश्यकम्। उक्तं यथा –

सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम्।
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः।।11

महाभारते इतोऽपि सुसमीचीनशासनव्यवस्थायाः उदाहरणानि सहस्राधिकानि सन्ति। तथापि एकोनसप्ततितमे (69) तमे अध्याये प्रमुखरूपेण उच्यते राजाकर्तव्यविषये तथा दण्डव्यवस्थायाम् –

सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात्।
नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मे प्रशश्यते।।
वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत्।
दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत।। 12

संस्कृतकाव्येषु नाटकेषु च शासनप्रबन्धनव्यवस्था

महाकविः कालिदासः रघुवंशे प्रथमसर्गे रघुवंशीयराज्ञां धर्मविषये सुसमीचीनमुदाहरणं दत्तवान्। तत्र रघुवंशीयाः सत्पात्रे दानं दातुमेव धनं स्वीकुर्वन्ति स्म। तथा च यशसे विजयमिच्छन्ति, सन्तानार्थं

विवाहं कुर्वन्ति स्म। शैशवे विद्याभ्यासं कृत्वा युवावस्थायां भोगः तथा वृद्धसमये मुनीनामिव वृत्तिः,अन्तिमे च योगेन (चित्तवृत्तनिरोधेन) शरीरं त्यजन्ति स्म। द्रष्टव्यमत्र महाराजानां स्वीयशासनव्यवस्था कथमासीत्। उक्तं यथा –

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्।।
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्धक्ये मुनीवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।। 13

रघुवंशीयाः विधिपूर्वकम् अग्नौ आहुतिं दत्वा स्वेच्छानुसारं याचकानां सम्मानं कुर्वन्ति स्म। अत्र स्वेच्छानुसारं नाम याचकस्य कृते यावद्धनमपेक्ष्यते तावत् प्रयच्छन्ति स्म। तथा च उचितसमये तु सावधानाः अभुवन्। तथा यस्य यथापराधः तस्य कृते तथैव दण्डव्यवस्थापि आसीत्। अत्र भारतीयशासकानां कृते कापि प्रशासनगतशिक्षा लभते। उक्तं यथा –

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्।। 14

रघुवंशे शासनव्यवस्थायाः अर्थात् एकस्य राज्ञः प्रकृतिः कथं भवेदिति विषये उक्तं वर्तते यत् –

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव।। 15

अभिज्ञानशाकुन्तले महाकविना कालिदासेन एकस्य राज्ञः नीतिनियमविषये कर्तव्यविषये प्रशासनविषये च सुन्दरमुदाहरणं दत्तवान्। तत्र प्रथमाङ्के दुष्यन्तः यदा दयापात्रं मृगं मारयितुं सिद्धोऽभूत् तदा वैखानसः राज्ञः कर्तव्यविषयं सूचयन् वदति यत् राज्ञः समुचितः धर्मः आर्तत्राणाय एव भवेत्, न तु निरपराधमृगान् मारणाय। अत्र द्रष्टव्यं राज्ञः उचितकर्मणः स्वरूपम्। उक्तं यथा

तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्।
आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि।।16

राज्यशासनविषयके संस्कृतवाङ्मयं सूचयति यत् पुरा कृतयुगसमये धर्मानुसारं व्यवहारेण दण्ड्यस्यैव अभावात् नासीत् दण्डो न दाण्डिकः। पश्चात् काम-क्रोध-लोभ-मौहादिकारणात् मात्स्यन्यायप्रवर्तनात् राजशासनं दण्डेन अपराधस्य नियन्त्रणमभूत्।किन्तु धर्मानुसारं नयवर्त्मनि।तदानीं शासकः दण्डविधानं नियमपूर्वकं कुरुते स्म। एतच्च सङ्केतयति महाकविः भारविरपि किरातार्जुनीये महाकाव्ये –

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्यूना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः।
गुरुपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्म विप्लवम्।।17

उत्तररामचरिते महाकविना भवभूतिना एकस्य आदर्शराज्ञः रामस्य कर्तव्यविषयं सूचयन् प्रजानां कृते राज्ञः व्यवहारं तथा प्रबन्धनपद्धतिं सुवर्णितम्।

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा।।18

प्रजानुरञ्जनपरेण तेन केवलमेतत् कथितमेव न, अपि तु लोकरञ्जनाय लोकरक्षणाय च मूर्तिमती सत्क्रिया वसूमती सुता सीतापि तृणवत् वने त्यक्ता।

श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रबन्धनपद्धतिः

श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीकृष्णेन शासनव्यवस्थायाः विषये भारतस्य समीचीनस्थानमवाप्तये उक्तं यत् –

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।।19

एवञ्च संस्कृतभाषायां रामायणमहाभारतपुराणकाव्यादिषु सर्वत्र प्रबन्धनविषये सुशासनविषये च उपदेशाः निर्दिष्टाः सन्ति।तदत्र दिङ्मात्रमुदाहृतम्।

उपसंहारः

संस्कृतभाषायां नैकेषु काव्येषु नाटकेषु च सुशासनव्यवस्थायाः कृते ये ये नियमाः चर्चिताः सन्ति। तेषां नियमानां समीचीनरूपेण परिपालनं यदि सम्प्रति भारतस्य शासनकर्तारः करिष्यन्ति तर्हि भारते कदापि अनीतयः नैव भविष्यन्ति। तथा च भारतस्य सर्वाः प्रजाः सततं सुखेन भविष्यन्ति।

पादटिप्पणीः

1. अथर्व. 6.88.3
2. अथर्व- 5. 29. 15
3. अथर्ववेद 7-12.1
11. महा. शा.प 57.11
12. महा. शा प- 69.29-30.
13. रघु. 1.7-8

4. अथर्ववेद – 7 12 – 2
5. ऋ. 4.4.3
6. ऋ. 4.13.3
7. मनु.7.18
8. मनु.7.20
9. मनु.7.106
10. याज्ञ.व्यव.श्लो.213-214 पृ-339
14. रघु.1.3
15. रघु. 1.22
16. अभि.शा 1.11
17. किरात.1.13
18. उत्तर. 1.12
19. गीता. 4.7-8

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. श्रीमद्वाल्मीकि रामायण(प्रथम खण्ड), गीताप्रेसगोरखपुर, संवत् 2069
2. ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेसगोरखपुर, संवत् 2068
3. विष्णुपुराण, सम्पादक नागशरणसिंह, प्रकाशक- नाग पब्लिशर्ज़, दिल्ली-7, संस्करण – 1984
4. अथर्ववेदसंहिता पं.रामस्वरूपशर्मागौडः, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली-7,1990
5. ऋग्वेदः पं. रामगोविन्दत्रिवेदी, चौखम्बाविद्याभवनम् वाराणसी 1991
6. ऐतरेयब्राह्मणम् सायणः नागप्रकाशकः, दिल्ली-7,1991
7. शब्दकल्पद्रुमः.राधाकान्त देव बाहादुर,ओरिएंटल् बुक् सेन्टर ,दिल्ली, 2002

अभिज्ञानशाकुन्तलम् में वात्सल्य योजना

स्वीटी रानी
[शोधच्छात्रा वेदव्यास परिसर, बलाहर, हि.प्र.]

मानव अन्तःकरण में वासना के रुप में स्थित समुद्रवत् भाव जो चिरस्थाई होते हैं एवं उपयुक्त अवसर के अनुरुप अभिव्यक्त होकर तद् तद् रुप से भिन्न् –भिन्न् रसों के रुप में दृष्टिगत् होते हैं। आचार्य भरत ने इस प्रकार स्थायी भावों की संख्या आठ निर्धारित किये हैं। वही पर परवर्ती विद्वानों ने नौ से ग्यारह तक इसकी संख्या बताई हैं। आचार्य भरत के अनुसार कुल आठ स्थायी भाव हैं वहीं पर आचार्य मम्मट स्थायीभावों की संख्या नौ बताते हैं। उनका कहना है कि निर्वेद स्थायीभाव युक्त शान्त नामक नवम रस है। आचार्य विश्वनाथ वात्सल्य को दसवें रस के रुप में स्वीकार करते हैं तथा कतिपय आचार्य भक्ति को ग्यारहवें रस के रुप में स्वीकार करते हैं। ध्यातव्य है कि छोटों के प्रति स्नेह वात्सल्य का स्थायी भाव माना गया है। वस्तुतः स्नेह रति के पर्याय के रुप में लिया जा सकता है।जो कि अन्य आचार्यों की दृष्टि में रस के रुप में स्वीकार नहीं किया गया है। किन्तु रति सन्दर्भित श्रृंगार रस कान्ता विषयक स्नेह की श्रेणी में आता है जो कि वात्सल्य और भक्ति से बिल्कुल पृथक् है। कालिदास की अनुपम कृति शाकुन्तलम् यद्यपि श्रृंगार से ओत- प्रोत है फिर भी कवि का यह वैशिष्ट्य रहा है कि अन्यान्य रसों को भी समुचित समादार दिया है। जैसा कि क्रोध, वात्सल्य आदि।
प्रस्तुत शोधपत्र में शाकुन्तलम् के उन उन स्थलों की समीक्षा की गई है जो

मानव अन्तःकरण में वासना के रुप में स्थित समुद्रवत् भाव जो चिरस्थाई होते हैं एवं उपयुक्त अवसर के अनुरुप अभिव्यक्त होकर तद् तद् रुप से भिन्न् –भिन्न् रसों के रुप में दृष्टिगत् होते हैं। आचार्य भरत ने इस प्रकार स्थायी भावों की संख्या आठ निर्धारित किये हैं। वही पर परवर्ती विद्वानों ने नौ से ग्यारह तक इसकी संख्या बताई हैं। आचार्य भरत के अनुसार कुल आठ स्थायी भाव हैं। जिन्हें हम इस रुप में देख सकते हैं –

“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः॥“[63]

वहीं पर आचार्य मम्मट स्थायीभावों की संख्या नौ बताते हैं। उनका कहना है कि निर्वेद स्थायीभाव युक्त शान्त नामक नवम रस है।

“निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः।“[64]

[63] काव्यप्रकाश- पृ० १३५ सूत्र ४५
[64] वहीं पृ० १३८ सूत्र ४७

आचार्य विश्वनाथ वात्सल्य को दसवें रस के रुप में स्वीकार करते हैं तथा कतिपय आचार्य भक्ति को ग्यारहवें रस के रुप में स्वीकार करते हैं।

यहाँ ध्यात्वय है कि छोटों के प्रति स्नेह वात्सल्य का स्थायी भाव माना गया है। वस्तुतः स्नेह रति के पर्याय के रुप में लिया जा सकता है।जो कि अन्य आचार्यों की दृष्टि में रस के रुप में स्वीकार नहीं किया गया है। किन्तु रति सन्दर्भित श्रृंगार रस कान्ता विषयक स्नेह की श्रेणी में आता है जो कि वात्सल्य और भक्ति से बिल्कुल पृथक् है।

कालिदास की अनुपम कृति शाकुन्तलम् यद्यपि श्रृंगार से ओत- प्रोत है फिर भी कवि का यह वैशिष्ट्य रहा है कि अन्यान्य रसों को भी समुचित समादार दिया है। जैसा कि क्रोध, वात्सल्य आदि।

प्रस्तुत शोधपत्र में शाकुन्तलम् के उन उन स्थलों की समीक्षा की गई है जो वात्सल्य से ओत- प्रोत है। जैसे कि –

१. जब दुष्यन्त शकुन्तला की सखियों से शकुन्तला के विषय में पूछते हैं वहाँ आचार्य कण्व में वात्सल्य की अनुपम छवि मिलती है। शकुन्तला अपने माता- पिता के परित्यक्ता होकर जब आचार्य कण्व की दृष्टि में आती है तब कण्व की वात्सल्य अभिव्यक्ति और उसे माता गौतमी की देख- रेख में आश्रम में रख लेते हैं। इतना ही नहीं जैसे एक पिता अपनी पुत्री के लिये उसके हित- अहित का चिन्तन करता है। उसी तरह आचार्य कण्व भी उसके हित – अहित का ध्यान देते हुए प्रतीत होते हैं।

राजा - भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः। इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत्?
अनसूया – श्रृणोत्वार्यः। अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः।
राजा - अस्ति। श्रूयते।
अनसूया - तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ। तेन उज्झितायाः शरीर-संवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता।
राजा - उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम्! आमूलात् श्रोतुमिच्छामि।
अनसूया - श्रृणोत्वार्यः। गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेः उग्रे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनका नामाप्सराः प्रेषितानियमविघ्नकारिणी।
राजा - अस्त्येतदन्यसमाधि भीरुत्वं देवानाम्।
अनसूया - ततो वसन्तोदार - (वसन्तावतार)-समये तस्या उन्मादयितृ रुपं प्रेक्ष्य......... (इत्यर्धोक्ते लज्जया विरमति)
राजा - परस्ताज्ज्ञायत एव। सर्वथाप्सरसंभवैषा।
अनसूया - अथ किम्?
राजा - उपपद्यते।
मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रुपस्य संभवः
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥२३॥
(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति)[65]

[65] शाकुन्तलम्- १०४-१०६

२. शकुन्तला के प्रतिकूल भाग्य को अनुकूल करने के लिये सोमतीर्थ जाते हैं। यहाँ पर ऋषि कण्व वीतरागी ऋषि न होकर एक आदर्श पिता के रुप में दृष्टिगत होते है।

राजा - अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?
वैखानसः- इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः
प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः।
राजा - भवतु। तामेव द्रक्ष्यामि। सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः
कथयिष्यति।[66]

३. जब शकुन्तला कामज्वर से पीडित रहती है। तब गौतमी द्वारा अपनी पुत्री शकुन्तला का ध्यान रखना वात्सल्य का एक अनुपम उदाहरण है।

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च)
सख्यौ- इत इत आर्या गौतमी।
गौतमी- (शकुन्तलामुपेत्य)जाने, अपि लघुसन्तापानि तेऽङ्गानि ?
शकुन्तला-आर्ये, अस्ति मे विशेषः।
गौतमी- अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति। (अभ्युक्ष्य)
वत्से, परिणतो दिवसः। एहि। उटजमेव गच्छामः। (प्रस्थिताः)
शकुन्तला- (आत्मगतम्) हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न
मुञ्चसि। सानुशयविघटितस्य कथं ते सम्प्रतं सन्तापः ? (पदान्तरे
स्थित्वा, प्रकाशम्) लतावलय, सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वां
भूयोऽपि परिभोगाय।
(इति दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः)[67]

४. शकुन्तला का जीव – जन्तुओं के प्रति पेड- पौधों के प्रति जो स्नेह परिलक्षित होता है वह भी वात्सल्य का उत्तम उदाहरण है। जहाँ पर शकुन्तला की विदाई के समय मोर मृगशावक आदि के द्वारा रास्ता रोका जाना आदि वात्सल्य भाव को दर्शाता है।

५. चतुर्थ अंक जब शकुन्तला ससुराल जाने लगती है उस समय आचार्य कण्व एक आदर्श पिता के रुप में जाने जाते है। किसी पिता के लिए उसके वात्सल्य का सर्वाधिक निदर्शन उसके सन्तान के भविष्य नियोजन में दृष्टिगत होता है। शकुन्तला अपने पतिगृह जा रही है। शकुन्तला का अपने पतिगृह में किस तरह का स्थान प्राप्त होगा, उसके प्रति क्या भाव रहेगा। शकुन्तला को पतिगृह के लोगों के साथ किस प्रकार का व्यवहार करना होगा। शकुन्तला किस तरह गृहणी पद को प्राप्त करेगी।ये सभी भगवान कण्व ने एक आदर्श पिता के भाँति चिन्तन कर शकुन्तला के प्रति साथ ही दुष्यन्त के प्रति अपने उदगार को व्यक्त करते है।

---

66 शाकुन्तलम्- ९२-९४

67 शाकुन्तलम् पृ० १५०

शुश्रुषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने;
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी;
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः।[68]

६. पुत्री की विदाई के समय वात्सल्य के कारण एक पिता की जो स्थिति होती है। कालिदास ने उस रीति का सम्यक् रुप से निर्वहण किया है।

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कंठया
कंठः स्तम्भित बाष्पवृत्तिकलुषः चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनया विश्लेष दुःखैर्नवैः॥[69]

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामध्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः।
जाते मामायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा॥[70]

७. शकुन्तला के प्रत्याख्यान के बाद दुष्यन्त चिन्तित रहता है। विशेषरुप से जब एक वणिक् के सन्दर्भ में न्याय की बात आती है वह सोचता है कि उसके मरने के बाद उसका राज्य का क्या होगा। इस स्थल पर भी वात्सल्य छवि दृष्टिगत होती है।

राजा- किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ?
येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्॥२३॥
प्रतीहारी – एवं नाम घोषयितव्यम् (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले
प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम्।
राजा-(दीर्घमुष्णं च निः श्वस्य) एवं भो। सन्ततिच्छेदनिरवलम्बना
कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति। ममाप्यन्ते
पुरुवंशश्रियः एष एव वृत्तान्तः।
प्रतीहारी – प्रतिहतममङ्गलम्।
राजा- धिङ्मामुपस्थितश्रेयोवमानिनम्।
सानुमती – असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा।
राजा- संरोपितोऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोप्तबीजा॥२४॥
सानुमती – अपरिच्छिन्नेदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति।

---

68 शाकुन्तलम् पृ० १७८

69 शाकुन्तलम् पृ० १६६

70 शाकुन्तलम् पृ० १८२

चतुरिका – आर्य, अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता । एनमाश्वासयितुं
मेघप्रतिच्छन्दादार्यं माधव्य गृहीत्वागच्छ ।
प्रतीहारी – सुष्ठु भणसि ।[71]

८. सप्तम अंक में जब दुष्यन्त भरत को देखता है तो उस सर्वदमन की बातों को सुनकर वात्सल्य विशेषरुप से अपनी पराकाष्ठा को प्राप्त करता है और यही वात्सल्य नाटक में चरम परिणति का कारण बनता है ।

बालः - मातः, रोचते म एष भद्रमयूरः (इति क्रीडनकमादत्ते)
प्रथमा- (विलोक्य सोद्वेगम्) अहो । रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते ।
राजा- अलमावेगेन – नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम् ।
(इत्यादातुमिच्छति)
उभे- मा खल्वेतदवलम्ब्य--- कथं गृहीतमनेन !
(इति विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः)
राजा- किमर्थं प्रतिषिध्दाः स्मः ?
प्रथमा - श्रृणोतु महाराजः । एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एनां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।
राजा- अथ गृह्णाति ?
प्रथमा- ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ।
राजा- भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ?
उभे- अनेकशः ।
राजा - सहर्षम् , (आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ! (इति बालं परिष्वजते)
द्वितीया- सुव्रते, एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः । (इति निष्क्रान्ते)
बालः- मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि ।
राजा- पुत्रक, मया सहेव मातरमभिनन्दिष्यसि ।
बालः - मम खलु तातो दुष्यन्तः ! न त्वम् ।
राजा -(सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति !
(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला)
शाकुन्तला – (पाश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा) न खल्वार्यपुत्र इव । ततः
क एष इदानीं कृतरक्षामङ्कलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति ?
बालः- (मातरमुपेत्य) मातः एप कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इति आलिङ्गति ।

[71] शाकुन्तलम् २४०-२४२

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

राजा- प्रिये, क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं,
यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।[72]

यद्यपि मम्मटादि आचार्यों ने वात्सल्य की चर्चा नहीं की है किन्तु रति से अतिरिक्त स्नेह रुप स्थायीभाव का अपना माहत्व है । यह वात्सल्य न केवल कालिदास आदि के काव्यों में अपितु आदिकवि वाल्मीकि रचित बालकाण्ड में इसके साथ ही अन्यान्य पुराणों में विशेषरुप से दृष्टिगत होता है । व्यवहारिक जीवन में भी दाम्पत्य के सम्भोग श्रृंगार की परिणिति एवं रक्षण वस्तुतः वात्सल्य के आधार पर ही आकर टिकता है जैसा कि उत्तररामचरितम् में अपत्य की परिभाषा इस रुप में दी गई है स्नेहग्रन्थिरित्येषः अपत्य इति कथ्यते । इस प्रकार से वात्सल्य विवेचन की दृष्टि में आदर्श पिता के रुप में दुष्यन्त महनीय हैं एक आदर्श पति की अपेक्षा । इसी प्रकार भगवान् कण्व आदर्श पिता के रुप में विशेष दृष्टिगत होते हैं ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- शास्त्री, डा. राकेश, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, दिल्लीः संस्कृत ग्रन्थागार, विक्रम संवत्- २०६१.
- त्रिवेदी, भवानी शङ्करः, संस्कार प्रकाश,श्री लाल वाहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ, दिल्ली,२००९
- काणे, पि.भि., धर्मशास्त्र का इतिहास (पञ्चमभाग),उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनऊ,१९९५
- शब्दकल्पद्रुमः.राधाकान्त देव बाहादुर,ओरिएंटल् बुक् सेन्टर ,दिल्ली, 2002

[72] शाकुन्तलम् २६४-२६८

ब्रह्मपुराणे भगवान् जगन्नाथः

डा. मखलेशकुमारः
[सहाचार्यः, पुराणेतिहासविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि), श्रीसदाशिवपुरीपरिसरः, पुरी]

अस्माकं संस्कृतिः वेदसाहित्यादेव समारभ्यते, अत एव वेदाः सृष्टेरादिकालतः एव मार्गप्रदर्शकाःसन्ति। वेदाः धर्मस्य मूलत्वेन अभिमताः। वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति। भारतीयधर्मदर्शनस्य स्रोतभूतस्य वेदस्य स्थानमप्रतिमं विद्यते। लौकिकःपारलौकिकः वा कोऽपि विषयःएतादृशःनास्ति यस्य प्रतिपादनं वेदेषु नास्ति। अत एव वक्तुं शक्यते यत् प्रायःसर्वे विषयाःबीजरूपेण वेदे उपनिवद्धाः। वेदस्य भाषा प्राञ्जला,शैली,प्रतीकमयी, विषयप्रतिपादनं परोक्षरूपेण च वर्तते। एवम्भूतस्य वेदस्य अध्ययने समेषामधिकारःअपि नास्ति। एतत्सर्वमभिलक्ष्य भगवता वेदव्यासेन वेदोपबृह्मकानां पुराणानां रचना कृतम्। पुराणेषु वैदिकसाहित्ये वर्णितस्य विषयस्य सरसशैल्या आख्यानोपाख्यानमाध्यमेन प्रकाशनं कृतम्। वेदोपनिषत्सु निष्णातः अपि मनुष्यः पुराणज्ञानाभावेन विचक्षणः भवितुं नार्हति।

वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति। भारतीयधर्मदर्शनस्य स्रोतभूतस्य वेदस्य स्थानमप्रतिमं विद्यते। लौकिकःपारलौकिकः वा कोऽपि विषयःएतादृशःनास्ति यस्य प्रतिपादनं वेदेषु नास्ति। अत एव वक्तुं शक्यते यत् प्रायःसर्वे विषयाःबीजरूपेण वेदे उपनिवद्धाः। वेदस्य भाषा प्राञ्जला,शैली,प्रतीकमयी, विषयप्रतिपादनं परोक्षरूपेण च वर्तते। एवम्भूतस्य वेदस्य अध्ययने समेषामधिकारःअपि नास्ति। एतत्सर्वमभिलक्ष्य भगवता वेदव्यासेन वेदोपबृह्मकानां पुराणानां रचना कृतम्। पुराणेषु वैदिकसाहित्ये वर्णितस्य विषयस्य सरसशैल्या आख्यानोपाख्यानमाध्यमेन प्रकाशनं कृतम्। वेदोपनिषत्सु निष्णातः अपि मनुष्यः पुराणज्ञानाभावेन विचक्षणः भवितुं नार्हति। यथा–

यो विद्यात्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः।
न चेत्पुराणं सविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः।। [७३]

पुराणवाङ्मये ब्रह्मपुराणस्य स्थानं महत्त्वपूर्णं विद्यते। एतस्य पुराणस्य भागद्वयं वर्तते–पूर्वभागः,उत्तरभागश्च। तत्र पूर्वभागे५७,उत्तरभागे च १८८मिलित्वा२४५अध्यायाःसन्ति।अस्य पुराणस्याध्ययनेन सकलपापनिवृत्तिःसर्वविधसुखस्य प्राप्तिश्च सम्भवति। नाम्ना पुराणमिदं ब्रह्ममाहात्म्यसूचकं प्रतीयते, परन्तु स्वयं ब्रह्मपुराणमात्मानं वैष्णवपुराणं कथयति। तद्यथा–

पुराणं वैष्णवं त्वेतद् सर्वकिल्विषनाशनम्।
विशिष्टं सर्वशास्त्रेभ्यः पुरुषार्थोपपादकः।।

विष्णु–नारदीय–भागवतादिपुराणानुसारं ब्रह्मपुराणमादिपुराणत्वेन स्वीकृतमिति।यथा–

[73] प०पु०सृ०ख०२-५१

आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते।
अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। [७४]

निगुर्णस्य निराकारस्य ब्रह्मणः स्वरूपं वेदोपनिषत्सु बहुधा प्रतिपादितम्। तत्रनिरूपितस्य ब्रह्मणःपादौ हस्तौ न स्तः,तथापि सः वेगेन गन्तुं गृहीतुं च शक्नोति। तथा च अकर्णः सन् श्रृणोति,अचक्षुः सन पश्यति च। परन्तु वेदादिषु बहुविवेचितस्य निर्गुणनिराकारस्य ब्रह्मणः रामकृष्णादिरुपेण सगुणसाकारस्वरुपं पुराणेषु स्पष्टीकृतम्। सगुणसाकारस्वरुपे परमेश्वरे मनः संयोज्य साधारणजनाःअपि संसारसागरात् तरन्ति। पुरुषोत्तमस्य जगन्नाथस्य स्वरुपं वैदिकसाहित्येऽपि किञ्चिद वर्णितम्, तत्रापि दारुमय्याः मूर्त्ते प्रतिपादनमिति। तद्यथा–

अदो यद् दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम्।
तदालभस्व दुर्हाणो तेन याहि परस्तरम्।।[७५]

वेदभाष्यकारः सायणाचार्यःअस्य मन्त्रस्य भाष्ये लिखति–दारुनिर्मात्रा पुरुषेण सहितम्(अपूरुषम्) पुरुषोत्तमाख्यं देवता शरीरं सिन्धोः पारे प्लवते,तदारभस्व, हे दुर्हाणो! हे स्तोतः! तेन दारुमयेन देवेन,उपास्यमानेन परस्तरं याहि, उत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छेति। अथर्ववेदेऽपि उपर्युक्तार्थः एव प्रतिपादितः। तद्यथा–

आदौ यद्दारु प्लवते सिन्धोर्मध्येऽपूरुषम्।
तदालभस्व दुर्दूनो तेन याहि परस्थलम्।।[७६]

एवं (अपूरुषम्) पुरुषोत्तमाख्यंदेवता शरीरं यत् सिन्धोः पारे प्लवतेत्यादिना वेदे वर्णितस्य दारुमयस्वरूपस्य ब्रह्मणः विशदं ज्ञानं पुराणेषु बहुचर्चितस्य जगन्नाथस्य स्वरूपेण भवति।यथा–

अहो तवायं खलु भाग्यराशिः
येन विरासीद्भुवि दारुमूर्तिः।
यस्यात्युपास्तिं श्रुतिराह मुक्ति–
प्रदामनात्मज्ञविमोहितानाम्।।

य एष प्लवते दारु सिन्धोः पारे ह्यपौरुषम्।
तमुपास्य दुराराध्यं मुक्तिं यान्ति सुदुर्लभाम्। [७७]

वेदेषु ‘‘सिन्धोःपारे‘‘यत् कथितं तेन पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य एव प्रत्याख्यानमिति। ब्रह्मपुराणे समुद्रस्योत्तरतीरस्थमेतद् क्षेत्रं मुक्तिदं सर्वकामदं पवित्रं वालुकाकीर्णं दशयोजनविस्तीर्णं पञ्चयोजनमायतं परं गुह्यञ्च समुपस्थापितम्।यथा–

समुद्रस्योत्तरे तीरे तस्मिन्देशे द्विजोत्तमाः।
आस्ते गुह्यं परं क्षेत्रं मुक्तिदं पापनाशनम्।।

[74] वि.पु.३-६-२०
[75] ऋग्वेदे.१०-१५५-०३
[76] अथर्ववेदे.६-८-७
[77] स्क.पु.-पु.क्षे.मा.२१-२,३

सर्वत्रवालुकाकीर्णं पवित्रं सर्वकामदम्।
दशयोजनविस्तीर्णं क्षेत्रं परमदुर्लभम्।।[७८]

दिक्क्रमेणोत्कलक्षेत्रस्य मर्यादा यावत् पर्यन्तं विद्यते,तावत् भगवत:श्रीकृष्णस्य कृपया एषः देशः पुण्यतमः स्मृतः। एवञ्च अस्मिन् देशे विश्वात्मा जगद्वयापी जगन्नाथः पुरुषोत्तम:ब्रह्माद्यै:सर्वैः देवै:सह विराजते–

एवं सर्वगुणोपेतं क्षेत्रं परमदुर्लभम्।
आस्ते तत्र मुनिश्रेष्ठा विख्यातः पुरुषोत्तमः।।
यावदुत्कलमर्यादा दिक्क्रमेण प्रकीर्तिता।
तावत्कृष्णप्रसादेन देशः पुण्यतमो हि सः।।
यत्र तिष्ठति विश्वात्मा देशे स पुरुषोत्तमः।
जगद्वयापी जगन्नाथस्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्।।
अहं रुद्रश्च शक्रश्च देवश्चाग्निपुरोगमाः।
निवसामो मुनिश्रेष्ठास्तस्मिन्देशे सदा वयम्। [७९]

एतस्मिन् पुरुषोत्तमे क्षेत्रे पुरुषोत्तमः जगन्नाथः आदिकालादेव शोभते। मर्त्याः विवुधप्रख्याः सन् समुद्रजले स्नात्त्वा पुरुषोत्तमस्य जगन्नाथस्य दर्शनं कुर्वन्ति,अतः एते जना:पुण्यं सम्पाद्य कदाचिदपि यमालयं न पश्यन्ति। एवम्भूतानां पुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिनां मानवानां जीवनं धन्यमिति।उक्तञ्च–

आस्ते यत्र स्वयं देवो मुक्तिदः पुरुषोत्तमः।
धन्यास्ते विबुधप्रख्या ये वसन्त्युत्कले नराः।।
तीर्थराजजले स्नात्त्वा पश्यन्ति पुरुषोत्तमे।
स्वर्गे वसन्ति ते मर्त्या न ते यान्ति यमालये।।
ये वसन्त्युत्कले क्षेत्रे पुण्ये श्रीपुरुषोत्तमे।
सफलं जीवितं तेषामुत्कलानां सुमेधसाम्।।[८०]

पुराकाले उज्जयिन्यां मतिमान् भक्तिमान् राजा इन्द्रद्युम्नः जातः। एकदा तस्य मनसि बुद्धिरियं समुत्पन्ना यत् भुक्तिमुक्तिप्रदं प्रभुं कथमाराधयिष्यामि इति। तदा महज्जनै:आवृतः सपुरोहितः सः नृपतिः स्वपुरात् विनिष्क्रान्त:सन् दक्षिणस्योदधेस्तीरे जगाम। तत्र गत्त्वा तेन दशयोजनविस्तीर्णं पञ्चयोजनमायतं त्रैलोक्यपूजितं परं दुर्लभं क्षेत्रं दृष्टम्–

दशयोजनविस्तीर्णं पञ्चयोजनमायतम्।
नानाश्चर्यसमायुक्तं क्षेत्रं परं दुर्लभम्।।[८१]

---

[78] ब्र.पु.४२-१३,१४
[79] ब्र.पु.४२-३४तः३८
[80] ब्र.पु.४२-४४तः४६
[81] ब्र.पु.४४-७९

एवं भिक्षुभि:वैखानसैः सिद्धैः स्नातकैः ब्रह्मचारिभिः तपसिद्धैः यज्ञसिद्धैः निषेवितं परं शोभनं क्षेत्रं दृष्ट्वा सनातनं भगवन्तं अत्रैव आराधयिष्यामीति नृपतिः निश्चितवान् –

भिक्षुवैखानसैः सिद्धैः स्नातकैर्ब्रह्मचारिभिः ।
मन्त्रसिद्धैस्तपः सिद्धैर्यज्ञसिद्धैर्निषेवितम् ।।
इत्येवं ददृशे राजा क्षेत्रं परमशोभनम् ।
अत्रैवाऽऽराधयिष्यामि भगवन्तं सनातनम् ।।[८२]

पुरुषोत्तमक्षेत्रमिदं तस्य भगवतः मानसं तीर्थं इति चिन्तयन् राजा भगवतः साक्षात्कारार्थं यज्ञदानतपोभिः होमैः ध्यानैः उपवासैश्च विधिवत् उत्तमं व्रतम् आचरति, तथा च वाजिमेधस्य विष्णवायतनविन्यासस्य सङ्कल्पं चादधति । कालेन मखं परिसमाप्य वैष्णवं प्रासादं च निर्मीय प्रतिमार्थं तस्य राज्ञः चिन्ता बभूव –

प्रवृत्ते च महायज्ञे प्रासादे चैव निर्मिते ।
चिन्ता तस्य बभूवाथ प्रतिमार्थमहर्निशम् ।।[८३]

तदा देवविग्रहनिर्माणं चिन्तयन् स भूपालः इन्द्रद्युम्नः पाञ्चरात्रविधानेन पुरुषोत्तमं सम्पूज्य स्तुतिं कृत्वा भूतले कुशान् आस्तीर्य सुस्वाप , तदा तं राजानं प्रसन्नः वासुदेवः शङ्खचक्रगदाभृतमात्मानं सन्दर्शयामास । अनेन मखेन तुष्टोऽस्मि इत्युक्तवा विग्रहप्राप्त्युपायमपि तेन निगदितम्–

गतायामद्य शर्वर्यां निर्मले भास्करोदिते।
सागरस्य जलस्यान्ते नानाद्रुमविभूषिते ।।
जलं तथैव वेलायां दृश्यते तत्र वै महत्।
लवणस्योदधे राजंस्तरङ्गैः समभिप्लुतम् ।।
कूलान्ते हि महावृक्षः स्थितःस्थलजलेषु च।
वेलाभिर्हन्यमानश्च न चासौ कम्पते द्रुमः।।
परशुमादाय हस्तेन ऊर्मेरन्तस्ततो व्रज ।
एकाकी विहरन्राजन्स त्वं पश्यसि पादपम्।।
ईदृक्चिह्नं समालोक्य छेदय त्वमशङ्कितः ।
छेद्यमानं तु तं वृक्षं प्रातरद्भुतदर्शनम्।।
दृष्ट्वा तेनैव संचिन्त्य ततो भूपालदर्शनात्।
कुरु तां प्रतिमां दिव्यां जहि चिन्तां विमोहिनीम् ।।[८४]

एवं भगवतादेशेन स राजा प्रगतायां रजन्याम् उत्थितः सन् सागरे स्नात्त्वा विधिपूर्वकं विप्रेभ्यः दानं दत्त्वा पौर्वाह्निकं कर्म सम्पादयित्त्वा एकाकी एव महोदधेः महावेलायां समागत्य महावृक्षं सन्ददर्श। तत्र भगवता सूचितं महावृक्षं दृष्ट्वा मुदान्वितः राजा परशुना शातयामास । तदा तत्र विश्वकर्मा विष्णुश्च विप्ररूपधरौ सन् आजग्मतुः । द्रुमः कथं शातितः इति तौ राजानं पृष्टवन्तौ , तदा इन्द्रद्युम्नेन विग्रहनिर्माणसम्वद्धं वृत्तं सर्वं श्रावितम्। तच्छुत्त्वा प्रसन्नः भगवान् विष्णुः भूपतिं शीतलवृक्षच्छायायां समानीय मूर्तिरचनार्थं विश्वकर्माणं निर्दिष्टवान् । तद्यथा –

तस्थौ स नृपतिश्रेष्ठो वृक्षच्छाये सुशीतले ।
ततस्तस्मै स विश्वात्मा ददावाज्ञां द्विजाकृतिः ।।

---

[82] ब्र.पु.४६-२३,२४
[83] ब्र.पु.४९-४
[84] ब्र .पु.५०-१०तः१५

शिल्पिमुख्याय विप्रेन्द्रा कुरुष्व प्रतिमा इति ।
कृष्णरुपं परं शान्तं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।।
श्रीवत्सकौस्तुभधरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
गौराङ्गक्षीरवर्णाभं द्वितीयं स्वास्तिकाङ्कितम् ।।
लाङ्गलास्त्रधरं देवमनन्ताख्यं महाबलम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगै: ।।
न विज्ञातो हि तस्यान्तस्तेनानन्त इति स्मृत:।
भगिनीं वासुदेवस्य रुक्मवर्णां सुशोभनाम् ।।
तृतीयां वै सुभद्रां च सर्वलक्षणलक्षिताम् ।[85]

विष्णो: वच: श्रुत्वा विश्वकर्मा एकेन क्षणेन प्रथमं शुक्लवर्णाभं शारदेन्दुसमप्रभं , द्वितीयं पुण्डरीकाक्षं नीलजीमूतसन्निभं, तृतीयां स्वर्णवर्णाभां पद्मपत्रायतेक्षणां दारूमयीं प्रतिमां रचयामास । क्षणेनैकेन सर्वलक्षणसम्पन्ना: विनिर्मिता: सुशोभना: प्रतिमा: विलोक्य नृप: तौ शरणं गच्छति, तदा भगवान् विष्णु: आत्मानं पुरुषोत्तमं इति समुद्घोषयति–

नाहं देवो न यक्षो वा न दैत्यो न च देवराट् ।
न ब्रह्मा न च रुद्रोऽहं विद्धि मां पुरुषोत्तमम्।।[86]

तदा कृतकृत्य: भूपति: भगवत: साक्षात्कारेण भगवन्तं स्तौति। तस्य उपासनया सन्तुष्ट: भगवान् राज्ञे वरं प्रदाय अन्तर्दधति। भगवत: अन्तर्ध्याने सति रोमाञ्चित: इन्द्रद्युम्न: हरे: सन्दर्शनात् आत्मानं धन्यतमं मेने। तथा च कृष्णं रामं सुभद्रां च विमानसङ्काशै: काञ्चनचित्रितै: रथै: संवाह्य महामङ्गलनि:स्वनै: सह शुभमुहूर्ते आचार्यानुमतेन भवनोत्तमे प्रासादे विधिदृष्टेन कर्मणा प्रतिष्ठां विधाय अनादिनाथं भगवन्तं जगन्नाथं प्रतिदिनं सम्पूज्य च त्यक्तसर्वपरिग्रह: सन् विष्णो: परं पदं जगाम।

ब्रह्मपुराणे एवम्प्रकारेण भगवत: जगन्नाथस्य पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य च प्रादुर्भावं समुपवर्णितम्। इन्द्रद्युम्नाद् प्राक् अपि क्षेत्रेऽस्मिन् भगवत: इन्द्रनीलमयी सर्वोत्कृष्टा सुमनोहरा प्रतिमा आसीत्। एतां प्रतिमां श्रद्धया एकेन भावेन दृष्ट्वा मानवा: निष्कामा: सन् श्वेताख्यं भुवनमनायासेन गच्छन्ति स्म । एवम्भूते सति यमेन सम्प्रार्थित: भगवान् प्रतिमामेतां स्वयमेव जातरुपपरिच्छदै: वल्लिकै: गोपित:।

तत: सा प्रतिमा देवि वल्लिभिर्गोपिता मया ।
तथा तत्र न पश्यन्ति मनुजा: स्वर्गकाङ्क्षिण:।।
प्रच्छाद्य वल्लिकैर्देवि जातरुपपरिच्छदै:।

यमं प्रस्थापयामास स्वां पुरीं दक्षिणां दिशम् ।। (ब्र.पु.४५-७५, ७६)

एवम्प्रकारेण इन्द्रनीलप्रतिमायां लुप्तायां सति तस्मिन् क्षेत्रे राजा इन्द्रद्युम्न: पुन: भगवत: दारुमयीं मूर्तिं विधाय प्रासादे संस्थाप्य प्रतिष्ठापयामास। पुरुषोत्तमस्य जगन्नाथस्य पुण्यदर्शनेन सर्वे विष्णुलोकं प्राप्नुवन्ति। सुदूरस्थोऽपि पुरुषोत्तमं सङ्कीर्त्य यात्रां विधाय वा वैकुण्ठं समधिगच्छति। तथा च प्रासादस्योपरि स्थितं चक्रं भक्त्या प्रणम्य मानवा: पापाद् विमुच्यन्ते–

सुदूरस्थोऽपि यो भक्त्या कीर्तयेत्पुरुषोत्तमम्।

85 ब्र.पु. ५०-४२त:४७
86 ब्र.पु.५१-१

अहन्यहनि शुद्धात्मा सोऽपि विष्णुपुरं व्रजेत् ।
यात्रां करोति कृष्णस्य श्रद्धया य: समाहित:।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नर: ।।
चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात्प्रासादोपरि संस्थितम् ।
सहसा मुच्यते पापान्नरो भक्त्या प्रणम्य तत्।।[87]

अनिर्वचनीयं जगन्नाथतत्त्वमिति। ब्रह्माद्या: त्रिदशा: अपि भगवन्तं जगन्नाथं स्तोतुं न पारयन्ति, तर्हि मानुषबुद्धि: अल्पज्ञोऽहं भगवत: स्वरूपं ज्ञातु शक्नोमीति कथितं नृपतिना इन्द्रद्युम्नेन जगन्नाथस्तुतौ–

न शक्नुवन्ति ब्रह्माद्या: स्तोतुं त्वां त्रिदशा हरे।
कथं मानुषबुद्ध्याऽहं स्तौमि त्वां प्रकृते: परम्।।

एवम्प्रकारेण ब्रह्मपुराणे सुगुम्फितस्य जगन्नाथतत्वस्य दिङ्मात्रावलोकनं मया कृतम् । विषयेऽस्मिन् इतोऽपि गवेषणाया:आवश्यकता प्रतीयते इति दिक्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अष्टादशपुराणदर्पण:, पं.ज्वलाप्रसादमिश्र:, रा.सं.सं.नई दिल्ला, २००६.
२. पुराणपर्यालोचनम्, डॉ.कृष्णमणित्रिपाठी, चौखम्बासुरभारती,वाराणसी, २०१०
३. पुराणविमर्श:, बलदेवउपाध्याय:, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसा, २०१०
४. शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ,२००५
५. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, श्रीधरवंशीधरीटीका, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी,२००५
६. ब्रह्मसंहिता,गौडीयवेदान्तपब्लिकेशन्स,२००५
७. पुराणसंहिता, जयकृष्णदास:, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, १९८८
८. स्कन्दपुराणम् , श्रीवेङ्कटेश्वरयन्त्रालय:, मुम्बई, १९६६
९. ब्रह्मपुराणम्, नाग पब्लिकेशन्स, १९७०
१०. भगवत्तत्त्वाङ्क, गीताप्रेस्,गोरखपुर, सं.१९८१
११. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्,गीताप्रेस्,गोरखपुर, सं.२०६१

87 ब्र.पु. ५१/६९-७१

मनोरमा-शेखरदिशाकौमुदीमङ्गलसमीक्षणम्।

श्री श्रीनाथधरद्विवेदी

[प्राध्यापकः, वेदव्यासपरिसरः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, बलाहरः, हिमाचलप्रदेशः]

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते।।

विहितमिदं मङ्गलाचरणं श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्याम्। उभयपदीयभ्वादिगणीयमङ्गधातोरलच्प्रत्यये सति सिद्धयति मङ्गलशब्दः कल्याणवाचको मङ्गलशब्दः। व्यवहारार्थकोऽभ्यासार्थकोऽनुकरणार्थकश्चाचरणशब्दः आङ् उपसर्गपूर्वकाच्चरधातोर्ल्युट प्रत्यये कृते सिद्धयति। अतो धर्माय व्यवहाराय वा यदाचर्यते तन्मङ्गलाचरणमिति।

''भूवादयो धातवः'' इति सूत्रभाष्ये भाष्यकारो भगवान्पतञ्जलिर्मङ्गलाचरणप्रयोजनं ब्रवीति यत् मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरषाणि भवन्ति आयुष्मत् पुरुषाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ताः यथा स्युः। शिष्टपरम्परायामप्येवमेव कथ्यते यत्–''समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्'' विघ्नविनाशाय मङ्गलाचरणं कर्तव्यम्। विघ्ननाशद्वारं मङ्गलाचरणम्।

शिष्टपरम्परैषा शिष्यैरपि ज्ञाता स्यात् तथा च तेषामपि स्वाभाविकं मङ्गलं स्यादिति धिया मानसिकस्तुत्यपेक्षया श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो लिखितं मङ्गलाचरणं कृतवान्।

असति मङ्गलाचरणे किरणावलीग्रन्थपूर्तिः सत्यपि मङ्गलाचरणे कादम्बरीग्रन्थापूर्तिरिति कथं ''समाप्तिकामो मङ्गलामाचरेत्'' इति शङ्कायां विद्वांसो वदन्ति यत्–किरणावलीग्रन्थकर्ता पूर्वजन्मनि सञ्चितपुण्येन ग्रन्थसमाप्तिस्तथा च कादम्बरीकास्य विघ्नापेक्षया स्तोकपुण्येन ग्रन्थसमाप्तिरिति। मुक्तावल्यां मङ्गललक्षणमेवं प्रतिपादितमसित यत्–वेदबोधितकर्तव्याताकम्, अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वं मङ्गलत्वम्।

मङ्गलं त्रिविधम्–आशीर्वादात्मकम्, नमस्कारात्मकम् वस्तुनिर्देशात्मकञ्च। तदाद्यम् आशिषः अभीष्ट प्रार्थनस्य वादः उच्यते अनेनति वादः वाक्यम्। अभीष्टार्थप्रार्थनावोधवाक्यरूपम्। द्वितीयं

नमस्कारात्मकम्। नमस्कारः नमस्कारकर्तुः स्वापेक्षयोत्कर्षबोधानानुकूलः करशिरः संयोगविशेषादिरूपो व्यापारः। तद्बोधवाक्यात्मकम्। स च नमस्कारस्त्रिविधः कायिको वाचिको मानसिकश्चेति। तत्र कायेन कृतः कायिकः। सोऽपि द्विविधिः। यत्किञ्चिदङ्गकृतोऽष्टाङ्गकृतश्च। कराभ्यां चरणस्पर्शादिना कृतं आद्यः। द्वितीयः जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः।। इत्युक्तलक्षण। वाचिकस्तु ''विघ्नेश्वराय नमः'' इत्यादि रुपया वाचा बोधितः। मानसिकस्तु मनोमात्रगोचरः। वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलञ्च नमस्कार्यदेवतादि गुणगणवर्णनात्मकम्। यथा श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यर्महर्षिभिः।

कस्मिंश्चिद्विषय प्रवृतौ ''इदं मदिष्टसाधनम्'' ''मत्कृतिसाहयश्च'' इति ज्ञानद्वयं कारणम् ततज्ज्ञानञ्च विषयज्ञानं प्रयोजनज्ञानञ्च विना न भवितुमर्हति। अतः विषयादिकं वक्तव्यम्। अत्र विषयः वैयाकरणासिद्धान्तः, तज्जिज्ञासुरधिकारी, तज्ज्ञानं प्रयोजनम्, साध्यसाधनभावः प्रयोजनग्रन्थयोः सम्बन्धः।

मुनीति–मन्यन्ते वेदशास्त्रादित्वमवगच्छन्ति ये ते मुनयः साधकवाधक प्रमाणोपन्यासरुपयुक्तिभिः श्रुत्याद्यार्थावधारणरुपमननशीलाः। तदुक्तम् गीतायाम–दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतास्प्रहः। वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुपच्यते।। अत्रि स्मृतौ–शाके पत्रे जले मूले वनवासे रतिः सदा। नियतोऽहरहः श्रोद्धे स विप्रो मुनिरुच्यते।। मनोरुच्योपद्यायाः इत्युणादिसूत्रेण मन्धातोः कर्तरीन्प्रत्यये उपधाभूतस्याकारस्योकारादेशे मुनिरिति सिध्यति। त्रयमिति त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य इति त्रयम्। त्रिसंख्यकावयवघटितसमुदायः। संख्याया अवयवे इति सूत्रेण प्रथमान्तात् त्रिशब्दात्तयपि द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा इति सूत्रेण तयपोऽयजादेशे यस्येति च इति त्रिशबदेकारत्लोपे त्रयम् इति।

अत्र प्रकृतेरवयववाचकत्वादवयवस्यावयविनि नित्यसाकाङ्क्षत्वादस्येति षष्ठयन्तार्थोऽवयवी गृह्यते इत्यवयवी तयप्प्रत्यार्थः। ''मुनीनां त्रयम्'' इति विग्रहे त्रित्वसंख्याविशिष्टावयघटितावयविरुपत्रयशब्दार्थैकदेशे त्रित्वे मुनिपदार्थस्य षष्ठयर्थनिष्ठत्वसम्बन्धेनान्वये मुनिनिष्ठत्रित्व विशिष्टा मुनय एवेति त्रिमुनिघटित समुदायो मुनित्रयशब्देनोच्यते। ''मुनित्रयम्'' इत्यत्र नमः शब्दयोगे नमः स्वस्ति स्वाहादिशब्दार्थनिरुपितसाक्षात्सम्बन्धयर्थवाचकात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थत्यर्थकात् नमः स्वस्ति इत्यनेन चतुर्थी तु उपपदविभक्तेः कारकविभर्क्तिलीयती इति भाष्योक्त्या सर्वसम्बन्धानां क्रियामूलकत्वेनान्तरङ्गमूलिकया वाक्ये क्रियायाः प्राधान्येन तन्निमित्रककारकविभक्तेः ''प्रधानकार्य्यं सर्वतो वलवत्'' इति न्यायप्रमाणिकया वा परिभाषया नमः पूर्वककृधात्वर्थोत्कर्षबोधरूपफलाग्रयतया आशीर्वादवचनरुपफलाश्रयतया वा मुनित्रयशब्दाद्द्वितीयैव। न च ''नमस्कृत्य'' इति कृदन्तयोगे परत्वाद्

द्वितीयां वाधित्वा कर्तृकर्मणो कृति इति षष्ठी स्यादिति वाच्यम्, न लोकाव्यय इत्यनेनाव्ययकृदन्तयोगे षष्ठीनिषेधात्।

माधवादय: मन्यन्ते-नम: शब्दो द्विधा स्वारादिरूर्य्या दिश्च। तत्र नम: स्वस्ति इति सूत्रे स्वस्त्यादिसाहचर्यात्स्वरादिगणपठितस्यैव ग्रहणेन गतिसंज्ञकनम: शब्दयोगे न चतुर्थीति तन्न, रावणाय नमस्कुर्यात् इति भट्टिप्रयोगे चतुर्थ्यानापत्ते:। नचात्र स्वरादिगणस्य एव नम: शब्द इति चतुर्थी सुलभा, स्वरादेगतित्वाभावेन सत्वानापत्ते:। किञ्च स्वरितसाहचय्येण चतुर्थीवारणन्तु न युक्तम्, विनिगमनाविरहाजन्तत्वेन, अक्षरसमाम्नायिकवर्णान्ततणभावात्।

तदुक्तीरिति-तच्छब्दस्यात्र बुद्धिस्यार्थ परामर्शकत्वेन प्रत्यासत्या च मुनित्रयस्य ग्रहणम्। तथा च तस्य मुनित्रयस्योक्तयस्तदुकय: इति कर्तृकर्मणो: कृति इति कर्मषष्ठ्या ''षष्ठी'' इति सूत्रेण षष्ठीतत्पुरुष:। परिभात्येति-यदा तदुक्तीरित्यत्र तच्छवदेन मुनित्रयस्य परामर्शस्तदा ''परिभात्य'' इत्यस्य विचार्य्य इत्यर्थ:। तथा च मुनित्रयोक्तिविचारपूर्वकत्वादस्य ग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं ध्वनितम्। न च परिपूर्वकमूधातोस्तिस्स्कारार्थतया विचार्य्य इत्यर्थोऽप्रामाणिक मैत्रीकरुणमुदितोपेक्षाणां सुखदु:खपुण्यापुण्य विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् इति योगसूत्रे मनसा परिभाष्य इति नैषधे च विचारार्थकत्वस्य दर्शनेन जयन्तमूधातोर्विचारार्थकत्वे वाधकाभावात्। किञ्च परौ भुवोऽज्ञाने इति सूत्रे ''अवज्ञाने'' इति ग्रहणेन धातूनामनेकार्थ: इति ज्ञापनेन विचारार्थकत्वाक्षते:। अन्यथा परिपूर्वकमूधातोरवज्ञानार्थत्वस्याव्यभिचरितया अवज्ञानग्रहणस्यग्रहणस्य व्यावर्त्यालाभेन वैयर्थ्यमेव स्यात्।

यत्रु अनादर: परिभव: परिभावस्तिरस्क्रिया इति कोशे परिभव-परिभावयोरेवोपादानाद् अप्प्रत्ययान्त-द्यञन्तयोरेव तिरस्कारार्थकत्वमिति तन्न, परिभवतेरपि जगत्प्रसिद्धतिरस्कारार्थकत्वापत्ते:। कोशे उभयो: पाठस्तु ''परौ भुत:'' इत्यनेनापो वाधेन द्यञि ''परिभव:'' इत्यस्यासाधुत्वभ्रमनिवृत्तये परौ भुत: इत्यत्र विभाषाङि रुप्लुवो: इत्यतो विभाषानुवृत्योभयो: साधुत्वात् मनसा परिभाष्य इति नैषद्यप्रयोगदर्शनादप्रयुक्तत्वदोषोऽपि निरस्त:। यद्वा परिभाष्य इत्यस्य तिरस्कृत्येत्यप्यर्थ:। तथा च ''तदुक्ती:'' इत्यत्रत्यतच्छवदेन बुद्धिस्थानां प्राचां माद्यवादीनां परामर्श:। तेषाम्-प्राचाम् उक्तयस्तदुकयस्त रिन्तदुकी स्तिरस्कृत्येत्यर्थ: प्राचीनोक्तभाष्यादिविरुद्धार्थखंडनांशस्य प्राचीनग्रन्थेष्व भावात्।

वैयाकरणेति व्याक्रियते व्युत्पाद्यते प्रकृतिप्रत्ययविभाग तत्तदर्थविभाग तत्तदन्वयवोधविषयकज्ञानमनेनेति व्याकरणम् शब्दानुशासनशास्त्रम् प्रकृतिप्रत्ययादि विभाग तत्तदर्थविभाग तत्तदन्वयबोध विषयकपदार्थज्ञानरूपा सा व्युत्पत्तिस्तत्साधनं शास्त्रमिति यावत्। उक्तञ्च-

विविक्ता: साधव: शब्दा: प्रकृत्यादिविभागत:।

ज्ञाप्यन्ते येन तच्छास्त्रमत्र शब्दानुशासनम्।।

सिद्ध: निरापन्नोऽन्त: निश्चयो येषामर्थानां ते सिद्धान्ता: निश्चितार्था इति यावत्। तेषां कौमुदी-कौ पृथ्वियां मोदन्ते जना अनेनेति कुमुद् कुमुदं वा। तस्येयमित्यर्थे तस्येदम् इत्यणि ङीपि। कौमुदी स्योत्स्ना ''चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना इत्यमरात् चन्द्रिका हि कुमुदनि विकासयतीति विकसद्विकासभाव सम्बन्धस्तयो:। कौमुदी-पदं स्वसदशे ग्रन्थ लाक्षणिकम्। सादृश्यप्रयोजको धर्म:-प्रकाशकत्वम्, आहलादकत्वम्, तापशामकत्वम् तापजनतकत्वं वा। चन्द्रिका यथा घटपटादीनि वस्तूनि प्रकाशयति तथाऽयं ग्रन्थोऽपि प्रकृतिप्रत्यदिशाल्दस्वरूपाणि तदर्थाश्च प्रकाशयति, चन्द्रिका यथा रविकिरणतप्तान् आह्लादयति, तप्रान् तैयाकरणसिद्धान्तानां सुखाववोधनेनाह्लादयति तापं च शमयति, चन्द्रिका यथा विरहिणां चौराणाञ्च तापं जनयति तथाऽयमपि स्थूलबुद्धीनाम् अनधीत लघुकौमुदीकात्यकोशादिग्रन्थानाञ्च सुखानष्बोधेन तापं जनयतीत्युकधर्मै: सादृश्यं सुवचम्। न चो कौमुदीशब्दस्य स्वसदृशे ग्रन्थे लक्षणायां पुस्त्वापत्ति:, ज्योत्सनाग्रन्थयोरुपमानोपमेयभावे विभिन्नलिङ्गात्वेन वैषम्यप्रतीति रुप दोषवारणायोपमानगतस्त्रीत्वस्य ग्रन्थे आरोपेण स्त्रीलिङ्गत्वस्यौचित्यात्, गङ्गायां घोष: इतिवत्।

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्।

अदस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्।।

इति धिया सिद्धस्यैणर्थस्य सैनिकर्षसम्भवेन कौमुद्या अस्दिधत्वेन संनिकृष्टार्थविषयकेदमा बोधासम्तेनेयमिति निर्देशासङ्गति: इति चेन्न। भविन्यापि कौमुद्या ग्रन्थकर्त्रा बुद्धिविषयीकृतत्वेन सन्निकृपटतया इदं शब्देन बोधनस्यौचित्यात्। सांख्यमते सर्वेस्यैव कार्यस्य कर्तृत्यापारात्प्रगपि कारणे तिरोहितरूपेण सत्वादियमिति पदेन निर्देष्टुं शक्यत्वाच्च।

विरच्यते इति विपूर्वकाद्रचधातोश्चुरादित्वात्स्वार्थे णिचि कर्मणि वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवद्वा इति सूत्रेण भविष्यति लटि रुपम्। वर्तमाने लट् इत्यनेन लट् तु न मङ्गलनिर्माणकाले कौमुदीनिर्मितेरभावेन वर्तमानत्वाभावात् मङ्गलस्यापि ग्रन्थघटकत्वे तु वर्तमाने एव लट् वोहय:। यद्यपि रच प्रतियत्ने इत्युक्ते रच धातु: प्रतियत्नार्थक:। प्रतियत्नश्च-सिद्धे वस्तुनि गुणाधानम् इति प्रकृते सिद्धायां कौमुद्यां गुणाधानस्यभावेन विरच्यते इति प्रयोगो न सङ्गच्छते तथापि धातूनामनेकार्थत्वात् तत्र तत्र साहित्यादौ रचनाशब्दस्य शतदविन्यासा दिरुपार्थे प्रयोगदर्शनेन निर्मीयते इत्यर्थेपि तत्प्रयोगस्य नासङ्गति:।

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

पादटिप्पणी

1. अष्टाध्यायी 1-3-1 चौखम्भा प्रकाशन
2. मुक्तावली-कृष्णवल्लभाचार्य (लेखन) प्रत्यक्षखण्ड चौखम्भा प्रकाशन।
3. सि. कौ. तृतीयखण्ड पेज सं. 1 चौखम्भा प्रकाशन।
4. श्रीमद्भागवद्गीता द्वितीय अध्याय 56 श्लोक चौखम्भा प्रकाशन।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः(सम्पा.-श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2004
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः.याज्ञवल्क्यः.(सम्पा.-डा.केशव किशोर काश्यप चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,वाराणसी, 2011
3. शब्दकल्पद्रुमः.राधाकान्त देव बाहादुर,ओरिएंटल् बुक् सेन्टर ,दिल्ली, 2002

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

Political aspects in Kalidasa's works

Amritava Das

[Village & P.O - Atbati, District - East Midnapore]

Political thought is thought about the state, its structure, nature and its purpose. Its concern is in no way less than "the normal phenomena of human behavior in society. The purpose of political life is inextricably mixed up with the purpose of life itself. Political theory depends upon the conception of right and wrong and because it is basically a branch of ethical theory political thought of ancient civilization has no value that it is arid, bleak and barren or it is useless to the students of political thought .It is the distilled wisdom of the ages which one imbibes from its study. Even if it does not lead to the guarantee of assurance in the skill of knowledge about the past, it supplies at least prospect of protection against folly.

Indian polity even in early age did not discard democratic element through analogy to the modern parliamentary form. Coronation hymns of the Vedas carry reminiscence of recognition that kings are custodian of the sacred trust of the state for the common good peace and security of the people. the norms ,beliefs and traditions of india's political thought have been carefully nourished in the school of artha ,niti and dharmasastra and incidentally in the great epics ,the Ramayana and the Mahabharata. Now I will approach the subject by a different route to catch at the glimpse of political thought through the vista of classical kavyas of kalidasa. The heroes of the classical kavyas are mostly drawn from the ruling nobility. they represent in them the type of attributes of proper leadership and proper protection which are indispensable for the rulers of good state .In some of these writings we have prototypes of the just and also the efficient ruler .But in the realm of politics , justness and efficiency are not always necessary correlatives .politics as a part of ethics is also made up of variables and in the last analysis , justified by exigency of circumstances .the delineation of characters ,the movement of the themes and the turn of events in response to political stimuli of diverse grade and significance these are some of the notable features of political issues that we gather from the kavyas.

The ideals of of Indian society upheld the needs of stable social order with prospect of diversity in unity, remarkable richness and interest not only for high intellectual development but also for sound and strong political organization. But in order to assess and appreciate the true nature of our Indian polity, we should not look upon it as detached from the organic whole of the social existence. Politics as ascience of discipline has however attained singular importance in the hands of master mind kautilya. The study of Indian polity and institutions is admittedly interesting, and scholars both Indian and western have

made their valuable contributions to the field. But they have mostly relied upon the purely political treatises or dharmasastra texts in their attempts at representing the political theories of ancient India. I have however, approached the study of the subject in some of its matters of concepts and contents in the light of classical kavyas. We should also bear in mind that according to the Indian conventions the heroes of the classical kavyas are mostly chosen from the rank of nobility .generally political rulers who are looked upon as the symbol of strength, vigour and equanimity and as the sacred trustee of security, peace and protection of the people. So many poets in the realm of Sanskrit literature seek to depict the idea of kingship in the character and conduct of rulers whom they delineate. The king's conduct appears to be the focus on which the poet bestows the attention. both material and spiritual progress of society largely depend upon the right conduct of the king as the protector of the people.the ideal character of the king and the principles of kingship as delineated in the classical kavyas showthe essential unity of ideas on kingship as handed down from the vedic to the epic period.political institutions, rules of their organization and their functions, as can be gleaned from the classical kavyas, more or less bear the resemblance of the traditions as worked out in the great epics.,the Ramayana, the mahabahrata and the great works of manu and kautiliya. Poets depict some important aspects of political concepts in the light of these books. Some of these features are summed up below.

1) Dignity assigned to the king was only for the benefit of the people.
2) *Chakaravarti* king: the ideal of "*chakravartin* king" is a salient feature of ancient Hindu polity. The attainment of this status was regarded to be the sacred goal for an ambitious king.
3) *Sabha* and *samiti* : These are said to be the most popular assemblies in Vedic period. In the days of classical Sanskrit kavyas these two popular assemblies became obsolete.
4) Learned *Brahmana* : in those days only a learned brahmana was thought fight to be the prime minister . The Brahmins were highly esteemed as the spiritual and temporal guide of king.the brahmana had some privileges. They secured respect from all classes .they have some special privileges.a king did not take taxes from them. The mutual co-operation between the brahmana and the ruling class in ancient times is a noteworthy feature of Hindu polity.

we will take up the important works of the kalidasa's classical kavyas for a deep investigation of political concepts as indicated in them.we would take kalidasa's two dramas named--

1. अभिज्ञानशाकुन्तलम् 2) मालविकाग्निमित्रम् and one epic poem 1) रघुवंशम्

Introduction:

Raghuavansa is the greatest epic poem in classical in classical Sanskrit literature. The primary source of this epic poem is the valmiki's Ramayana. After studying this epic we could notice political aspects scattered here and there. Mainly the poet described all these political features in the light of *dharmasastra* and *arthasastra*.

Duties of a king:

The divinity of the king has been enunciated by smriti writers like मनु [88]. *Smrtis* and *Puranas* delineate the functional resemblance between the king and the deities. According to them king is a god incarnate but his function is similar to that of gods and kalidasa implemented this view in his works. He describes dasaratha as aking who by his riches,by keeping the wicked under control equalled yama kuvera and varuana respectively and by his splendor he resembled the sun[89].Hindu kingship was of the nature of atrust,the trust being the trending of the country to prosperity and growth.this idea lies in fifth act of raghuvansa . According to klaidas a king is urged upon not to do anything from the standpoint of his own selfish interest we could notice it in Sri Ramachandra's character. Rama knew Sita to be innocent and chaste yet he banished her for the sake of public opinion.[90] This instance bears another significant truth that to the king, public opinion is of greater weight and he should not ignore it.the poet delineates the qualities of ideal kings as described in the arthasastra and dharmasastra.

Purity of birth:

With regard to kingship, emphasis has been laid on purity and pedigree of birth .it is also believed that birth rites if properly performed according to the scripture lend sanctity to the child born .kalidasa describes the solar kings were pure from birth. An ideal king should have pedigree of his birth to command respect from his subjects.

Strength and skill:

A king should be valorous. Kalidas describes king Dilipa as over stopping everyone in strength.[91] The idea that the proper use of valour consists in its application to the removal of the fears of the distressed has been stressed in the poem. Kalidasa compares the prowess of king raghu with the brilliance of the sun and the prowess of Dasharatha with that of the god himself.

Knowledge of Sastra and Control over Senses:

Power of control over the senses is the greatest aspect of the nature of a king. A king can control senses by restraining himself from lust, anger, pride, arrogance and greed.[92] The poet gives an estimate of king's knowledge of the science.raghu's function of discernment was sharpened by the knowledge of sastras.it served the internal vision for working into the subtle working of the state policy.As is already told,the knowledge of sastras also supplies guidance for the control of senses. The poet emphasizes this on many occasions. Kalidasa describes king dilipa as aking, not entrapped by the objects of the senses. We find dasaratha too as a king who conquered his senses by meditation. As Manu prescribes "after controlling the senses and the mind, and not afflicting his body by expedients one should achieve his described objects.

---

[88] Manusamhita- vii act 4-5and 7
[89] Raghuvansham- ix,6
[90] Ibid- xiv,40
[91] Ibid- 1,14
[92] Arthasastra 1.6

Trivarga:

The end of worldly existence according to hindu ideas are right conduct (dharma) worldly prosperity (artha) and enjoyments of material objects (kama) all thr three should be pursued equally. It has been prescribed by most of the smrtis and arthasastra works.kalidasa describes atithi, the grandson of Rama, as maintaining a sense of equipoise in his attitude towards the threefold aims of life. None of these ends is ever in conflict in his undertakings.according to dharmasastra or according to manu dharma should be preferred if artha and Kama are in conflict with it.[93] These views are shared by kalidas in his raghuvansa, Kalidas as adevotee of ideal traditions of the Ramayana and Manu samhita, supports the dominance of dharma. He characterizes king Dilipa as a king who gained wealth and gratified his desires thinking them as a part of dharma.[94] In other words, the entire code of duties on the part of the king is viewed as a subject matter of dharma and the requirement of artha and kama accordingly have to be subordinate to the claims of dharma.

Truthfulness:

From very ancient times truth is exalted above everything else. What is important for us in the context of proposed study is the bearing of truth in king's life .kalidasa considers it an essential trait of a king and accordingly has mentioned this not less than four times in the "Raghuvamsa".here it is essential to clear what is meant by truth (satya). In the enumeration of quality of truth, king should not indulge in too much talk. [95] He should not speak untruth even in jest.[96] Though it is the general belief that in politics truth has little scope of application but Kalidasa probably did not see an eye to eye to that view.

Righteousness:

A king should be righteous himself and should avoid the company of unrighteous fellows.A righteous king is honoured by the people.this is the reason, why kautilya mentions it as a quality which ought to be possessed by a king. We find in the Raghuvamsa that king Dilipa pursued righteously in order to establish himself in this as well as in the next world. Even an enemy if righteous was his friend and even a friend, if wicked, was discarded by him .

Varnashramadharma:

According to the norms of smrti a ksatriya king has to pass through successive stages of life mainly from *brahmacharya* to sanyasa , and the solar kings conform to the code of this behavior in respect of asrama dharma.[97] According to manu the duty of a king to protect people observing the *aashramadharma* .

Impartiality:

[93] Loc. Cit.- ii, 224
[94] Loc. Cit.-I, 15
[95] Raghuvansham- I,7
[96] Ibid-.iv.26
[97] Ibid-.i,8

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

A king should be impartial. King Aja was so well known for this trait of his character. On his part there was hardly any indifference towards anyone. So every one from among his subjects thought himself to be his favorite.[98]

Charity:

Charity is a virtue which must be possessed by king.in rgveda .in the beginning of the raghuvamsait is told that, these kings amassed wealth for giving it away in charity.[99] They showed consideration to the supplicants by gratifying their desires.a special trait of dilipa's charity was that, it was without any desire for praise.[100] Another glaring example of charity has been set forth by the poet in canto iv. Raghu after conquering all the four quarters performs the visvsjit sacrifice and gives away all his wealth as dakshina. The same is the case with aja thes on of raghu .not only the wealth of Aja, was useful for the benefit of others ,but also his good qualities were for the benefit of others.

Judicial Functions of a King:

A king was the supreme judge in ancient India .his decision in any case was deemed to be final .it is told about king aja that, the young king took his judgement seat to look into the affairs of the subjects.[101] About Atithi, it is stated he who had counselors for his associates and who was very vigilant personally looked anybody into the affairs of litigations between plaintiff and defendants. The violation of caste rules was deemed as an offense and the person violating it was strictly punished, as is clear from Shambuka's instance. Shambuka was a shudra by caste, but he practiced penance with a desire to get heaven. This was considered to be a breach of caste discipline and accordingly he had to be punished at the hands of king Rama.

Infliction of Punishment:

The aim of punishment is to establish the security of the people. If the people committing offences are not to be punished. A topsy-turvy condition will prevail in society in order to avoid this and also to maintain security, Dilipa punished the criminals. A king should be just in inflicting punishments. For the king severe with rod, becomes source of terror; which one mild with rod is ignored .the king who is just in the use of his rod, is the right one. Raghu, like the southern wind, neither very cold, nor very hot, attracted the heart of all by just administration of punishment.[102]

Some Vices, Which a King Should Avoid:

A group of four vices spring from lust (*kama*)

a) Hunting b) Women c) Gambling d) Drinking. King Dasaratha was free from vices with ardent love for hunting,nor gambling , nor wine adorned with the reflection of the moon ,nor the beloved in the prime of her youth ,did draw aside him,who was straining after rise. According to Kautilya, a group of three springs from anger.[103] Manu refers to eight kinds

[98] Ibid- viii,8
[99] Ibid- 1.7
[100] Ibid- I, 22
[101] Ibid-viii,18
[102] Ibid-iv, 8
[103] Kautilya Arthasastra .viii ch.3

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

of vices springing from anger, but the above mentioned three are hold by him as most dangerous. Among them dasaratha was free from anger, and never uttered a hard word to anyone.

Taxation:

The topic of taxation has been rarely touched by the poet in the whole epic poem, but whatever little has been told, is of much significance .it sheds a flood of light on the principle of taxation in ancient India. In the opening verses raghuvamsa .the poet reflects that king dilipa received taxes, solely for the welfare of his subjects, as the sun sucks up water, to give it back thousand fold .

A king should collect tax as the sun sucks up water from each corner of the earth so imperceptibility .generally the rate of the tax in ancient india, was one sixth of the produce of the land .it was given to the king as a return for his act of protection .Dilipa acquiesces the fact before celestial cow nandini[104] but it is said by manu that a king through dying of proverty should not receive taxes from brahmana, learned in Vedas[105].

Ministers:

Normally kings in ancient times, had a high regard for their ministers, and the latter in return, were loyal to them. They were like the friends of the king. Kalidas mentions "saciva" in canto iv. He also mentions that a minister must be versed in politics .it is told that Aja associated himself with ministers, proficient in politics. Ministers are pillars of the state. In times of calamity ,it is difficult for a state to survive if the ministers do not co-operate.when the young king agnivarna was seriously ill and there was no hope of his life ,his ministers proved themselves worthy of the situation by keeping the news secret .following the arthasastra tradition the death of king agnivarna ,who was without issue ,was kept secret by the ministers ,until they installed on the golden throne the pregnant queen of the late king.

The System of Espionsge :

Spies are the eyes of the king. A king looks over the circle of kings through the eyes of his spies. Through sleeping at fix hour, he was kept awake by spies ,who had been sent without each other's ,he was kept awake by spies, who had been sent without each other's knowledge among enemies ,and also among his own partisans in the fourteenth canto of this poem we read that rama , who in accordance with the above rule,employed numerous spies,asked them about the popular talk,regarding his own conduct .

Diplomacy and War :

War is a great horror, which causes the loss of men and money, so to avoid the horrors of war ,it is advisable to take recourse to other expedients. the use of such expedient is generally expressed in terms of diplomacy .the Sanskrit term for diplomacy is naya .a king who understands the codes of diplomacy is sure to win the earth. Rama did install vibhisana on the royal throne of lanka, and thus won over him to his side .admiring this the

104 Loc cit ii,66
105 Manu,vii,133

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

poet says political expedient applied at the right moments do bear the desired fruit.[106] These political expedients are four conciliation, gift ,dissension and force athiti,who was conversant with this, adopted the quadruple method of statecraft and gained uninterrupted results .king dilipa too was famous for his power of tolerance and spirit of forgiveness ,which Is essential for aking being part of the expediency of conciliation .

Kinds of Kings Engaged in Warfare:

According to kautiliya there are three kinds of kings engaged in warfare . these are

a) The righteous conqueror (*dharma- vijayi*)

b) The greedy conqueror (*labha- vijayi*)

c) The demonical conqueror (*ashva*-vijayi)

Describing the expedition conquest of king raghu , kalidas says "that king ,who was conqueror to religious rites ,seized the hoards and not the kingdom of the captured lord of the mount Mahendra ,whom he then released . [107] We find in raghu a glimpse of kautilya's dharma vijayi ruler, raghu accepted the tributes in coins from the defeated kings ,but never captured their territory , nor harassed their sons and wives.

The Seven Constituent Elements of the State Andmeaures of Foreign Policy:

The seven constituent elements of a state have been mentioned by the poet in the very first canto of the work. Here ,at one place ,the king dilipa asked vasistha about the well being of his kingdom replies "the existence of property and happiness in the seven departments of my state ,is a matter of all calamities divine as well as human.[108] The seven constituents of the state have been described by Kautiliya as follows.

1) The king ,the minister ,the country ,the fortified city ,the treasury ,the army and the ally about the fifth element treasury ,the poet indicate its significance in these words "by the possession of treasure ,the king becomes an object for patronage of others just as the cloud with water in its interior is greeted by chataka bird.[109] Kalidasa has reflected upon the element –ally "friends kept in low position are incapable of doing any favourable return promoted friends become disturbing .Hence by him (king atithi) those who were friendly disposed were kept in a middle position. The circle of constituent elements is the basis of the six measures of foreign policy mentioned below. Peace, war, staying quiet, marching, seeking shelter and dual policy. King aja employed all the six expedients and carefully watched their results.king atithi too was well conversant with the six expedients of foreign policy . [110] A king should be neither harsh nor too mild in the circle . king dasaratha was aware of it . He was kind hearted to those who did not transgress his command ,but was iron hearted to those who were hostile towards him.

106 Loc. cit xii,69
107 Loc. Cit. iv,43
108 Loc. Cit. I,60
109 Loc. Cit. xvii,60
110 Loc. Cit. xvii,67

the third among the six expedients of foreign policy is yana which means marching.one should march upon the opponent if he finds himself stronger then him (enemy) if otherwise , he should remain quiet should adopt the fourth policy asana. in the other words expedition should be made against those who are likely to be overcome by the conqueror king. Atithi followed this rule. The enemy should be struck down at his weak points. This idea has been stressed upon in our smrti and niti books. Satrughna attacked the demon Lavana when he found him without spear commenting on this the poet says "success is infront of those who strike at the weak points." The goddess of wealth may depart through any loophole . so one should be ever alert to avoid any loophole in this kingdom . Atithi while assailing his opponents at their weak points, concealed him own loopholes . Aking should try to win the circle of kings. Dasaratha, having won the circle of the ruler, got the central position among them.

***Abhijnana Shakuntalam* King Compared to A Sage :**

The *Abhijnanasakuntalam* is the sublime love drama of kalidasa. The poet has thrown a flood of light on the kingly duties in extolling Dusyanta as a king. the sacred duty of the king is focused by an appellation "rajarshi" .In the second act of this drama a hermit compares the king to a rishi (sage).he reflects that a king like a sage takes his residence in an Asrama which is open to all for enjoyment .He practices penance everyday by rendering protection to the people like a sage ,he too has control over his senses and gets the designation of rishi only preceded **by the word "rajan".**[111]

Some Sacred Duties of A king :

A king is to administer security to life and property. It was also an important duty entrusted to aking that he should be the fostering of of virtuous rites and observances .This is indicated in Act I where dusyanta indirectly suggests his identity by saying that he has been employed in the department of religion by the pauarava king and that he has come to the holy forest to enquire whether the religious rites are going on unimpaired. A king should not neglect his daily duties even though his mind is afflicted with distressing thoughts in private life. Dushyanta illustrates this by his conduct. he does not neglect to examine the legal disputes of the citizens even in the state when his mind is upset by grief of repentance for sakuntala's repudiation by him .He orders his minister to send to him petition papers of the complaints to his private chamber for disposal. The king dusyanta's role as a judge indicates an elevating trait of his unselfish character Dusyanta refused to take the property of a childless merchant died in ship wreck and he declared the inheritor of the property would be the child in the womb of that merchant's pregnant wife . This is an instance where the king himself takes initiative and does not ask anyone to fight out the case. It is the striking contrast to the modern business of the court which takes no part by its own initiative in enquiring about civil claims.

King as the Reliever of Troubles:

In the first act of this drama an anchorite reminds king dusyanta about his scred duty to protect his subjects. He prohibits him from killing the stag of the hermitage and tells thet

---

[111] Abhijnana Shakuntalam Act-2, verse- 14

the weapon of the king should be utilized to protect the distressed and not to harass the innocent.[112] The same has been repeated by priyamvada in the third act .she reminds dusyanta that it is the duty of a king to relieve the troubles of the distressed who reside in his kingdom.

Taxation:

The hermits in ancient india were exempted from the payment of tax . It was the common belief that one sixth part of their merit earned from penance went to the king .The spiritual benefit was lasting and imperishable in comparison to king's material gains which he secured as tax from the common folk. The king dusyanta gives voice to this conviction.[113]

Malavikangnimitram

The plot of the drama is skillfully woven round a historical personage king Aagnimitra and the vidarbha princess Malavika. The drama is chiefly concerned with this love episode . There is some political issue tackled with by the king with necessary wisdom.

How A Neighbour King Should be Behaved:

At the very outset of the play we read that king Agnimitra wants to know from his minister Vahatava the opinion of the vidarbha king about the question of releasing Madhavasena from his captivity under him .At this, the minister reads out his opinion set forth in a letter that vidarbha king can release Madhavasena only when Agnimitra will set free his brother in law ,the mauryan minister who was held captive by Agnimitra as the Vidarbha king was neighbor king .such enemy deserves to be kept under control by defeat in war .Agnimitra accordingly passes his order to start an expedition against him . He gives such order at an exciting moment. But at the second thought he realized the wed of scrutinizing the pros and cons of his measures by deliberations with his minister. The wise minister enlightens Agnimitra about the vulnerable position of the vidrabha king as according to shastra: "An enemy, who has recently established himself in his kingdom and therefore has not taken root in the hearts of his subject, is easy to extirpate like a tree, weak because of being newly planted." Considering all these aspects Agnimitra adhered to his decision to wage war against his natural enemy. This behaviour on the part of the king Agnimitra seems to be politically sound and serviceable.

Division of the Country between Two Claimants:

Agnimitra's decision **to** divide the kingdom of vidarbha between two claimants 1) yajnasena and 2) Madhavasena on a principle of settlement to avoid mutual hostility seems to be a wise political move. His decision is cordially approved by the council of his minister s for, in it , they find the far sightedness of the king in the political matters. They observe that the two kings yajnasena and Madhavasena enjoying the royal fortune equally between them will not be mutually at strife with each other ,but ,on the other hand ,will abide by the orders of the overloading emperor in mutual restraint as the pair of horses

---

[112] Ibid- ii

[113] Ibid- ii

yoked in a chariot ,being mutually restrained ,follow the desire of the charioteer .[114]

Bibliography

1. **Abhijnana Shakuntalam**, Kalidas, Editor– Dr. Anil Chandra Basu, Sanskrita book depot, Kolkata, 2012.
2. **Ancient Hindu Polity ,** Edition – Narayan Chandra banerjee , New Delhi Manoharlal,1980
3. **Basu, Jogiraj (India of the age of the Brahmans)** Editon – Jogiraj basu ,sanskrit pustak bhandar ,Kolkata , 2006.
4. **Considerations On Some Aspects Of Ancient Indian Polity,** , **Aiyangar,kv.rangaswamin** **,**second edition 1916, SPCK press ,university printers, 1935
5. **Kautilya Artha Shastra Chanakya, Edition – R Shamasastry** **,**Wesleyan Mission Press, 1923.
6. **Kautilya arthasastra**, Kautilya, – Editon - Dr. Anil Chandra Basu , sanskrita book depot, Kolkata, 2009
7. **Malavikagnimitram** , Kalidas , Editor– Sri Rajendranath Vidyabhusan ,Basumati sahitya vidyamandir , Kolkata.
8. **Manu Samhita** , manu, Editon , Ashok kumar Banerjee,Sanskrita book depot ,9th edition, Kolkata ,2009
9. **Raghuvansham** , kalidas , Editon – sri Rajendranath vidyabhusan ,Basumati sahitya vidyamandir ,Kolkata.
10. **State and Government in Ancient India** edition- Ananta sadashiv Altekar,Motilal Banarasidas publication, india, 2002.

[114] Malavikagnimitram act v.

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal] ISSN 0976-8645
Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-29th, Year 07, Vol -II, Date-21/05/17

Important dates for next Issue-

- ✓ DEADLINE FOR SUBMISSION- 01.06. 2017
- ✓ NOTIFICATION FOR ACCEPTANCE-10.07.2017
- ✓ INAUGRATION-15.7.2017

Send your paper

bipinkumarjhaofficialid@gmail.com

jahnavisanskritjournal@gmail.com